

Esztári Réka

„Ímé Sippar emberei kolostorba küldik leányaikat”¹

A nadītum-papnők szerepe az óbabilóni társadalomban

AZ ÓBABILÓNI KOR jellegzetes intézményének számító *gagûm*ok² közül az egyik legismertebb Sippar városában feküdt,³ és fénykorában *nadītum*-papnők százainak adott otthont.⁴ A papnők gazdagon dokumentált tevékenységének köszönhetően a kutatók már évtizedekkel azelőtt felfigyeltek az intézményre, hogy a feminista történeti kritika egyáltalán felmerült volna az asszirológiai kutatás területén, a téma tehát tekintélyes szakirodalommal rendelkezik. A tanulmányok legtöbbje azonban – a forrásanyag természetéből adódóan – szinte kizárólag gazdasági

¹ „...inanna awilû Sippar mârâtîšunu ina gagûm ušerrebû...” Di 1668. 13., CT 52. 111. (= AbB VII. 111.) 10., a rekonstrukció a C. Janssen által összeállított partitúrára támaszkodik. JANSSEN, 1991. 5.

² A *gagûm* szó, amelyet általában „kolostor”-ként fordítanak, az óbabilóni korban, mint látni fogjuk, a meg nem házasodó *nadītum*ok lakóhelyére utalt. Megjegyzendő azonban, hogy az ilyen és hasonló kultúraspecifikus kifejezések kontextusból kiragadott használata korántsem mondható szerencsésnek (ez vonatkozik a *nadītum*ok „apácákként” való meghatározására is, amely gyakorta fellelhető a külföldi szakirodalomban). Természetesen lehetetlen egy ókori kultúrát saját korunktól teljes mértékben elvonatkoztatva, objektíven vizsgálni, az említett kifejezések azonban akaratlanul is olyan prekoncepciókat szülnék, amelyek méginkább szubjektív, s ezáltal némiképp hamis kép kialakulásához vezethetnek. Jó példa erre B. Landsberger írása, amely a *nadītum*okkal kapcsolatban egy, nyilvánvalóan a római katolikus hagyomány által ihletett, távolról sem bizonyítható „szüzességi fogadalom”-ról beszél úgy, hogy azt tulajdonképpen történeti ténynek állítja be. LANDSBERGER, 1968. 58. Figyelembe véve tehát ezen kifejezések használatának hasonló veszélyeit, jelen írás a továbbiakban, ahol a szöveggörnyezet lehetővé teszi, az eredeti *gagûm* megnevezést alkalmazza.

³ Sippart már jó ideje számos elővárossal körülvelt városnak tartották. Lásd HARRIS, 1975. 10–14. A szövegekben előforduló, több különböző jelzővel ellátott Sipparról azonban kimutatták, hogy két csoportra oszthatóak (nem teljesen világos a megfogalmazás: két különálló városról vagy várostípusról van szó), s két városra utalnak, amelyek megfeleltethetőek a modern ikerhalmoknak. Tell ed-Dēr óbabilóni megnevezése Sippar-Amnānumon túl lehetett Sippar *rabûm*, Sippar *ša Annunitum*, illetve Sippar-*dûrim*, míg az ókori Sippar *ša Šamaš*, Sippar-*šêrim* és Sippar-Jahrurum elnevezések a modern Tell Abu Habbá-ra utalnak. Lásd CHARPIN, 1988. 13–32., 26–27., valamint GODDEERIS, 2002. 33., CHARPIN et al., 2004. 92. A későbbiekben tárgyalt itteni *gagûm* Sippar-Jahrurumban feküdt, az egyszerűség kedvéért azonban, ahol a szóban forgó Sippar pontos meghatározása nem lényegbe vágó, jelen dolgozat egyes számban utal a testvérvárosokra.

⁴ A sippari *gagûm*ban egy időben élő papnők száma nem határozható meg teljes pontossággal. R. Harris az általa vizsgált szövegek alapján megállapította, hogy Hammu-rāpi idején, egy körülbelül 30 éves periódus folyamán megközelítőleg 200 *nadītum* tevékenysége bizonyított, s legtöbbjük feltehetően egy időben működött. Lásd HARRIS, 1963. 128., HARRIS, 1975. 304. A korpusz azóta tekintélyes mennyiségű releváns, publikált dokumentummal bővült, így ez az adat most már csak hozzávetőlegesnek mondható.

és jogi kérdésekre koncentrált. Jelen írásban eltérő megközelítési módot választottam: a társadalmi nem mint elemzési kategória alkalmazásának lehetőségeit kívánom demonstrálni a felvetett téma újbóli vizsgálata révén. A *nadītumok* korabeli társadalomban betöltött kivételes pozíciójára, valamint az intézményben rejlő esszenciális kettősségekre és ellentmondásokra Rivkah Harris, a papnők szerepének prominens kutatója már korábban rámutatott,⁵ sőt egy helyen utal e jellemzők kor- és kultúraspecifikus jellegére is.⁶ A *nadītum*-paprői intézmény tehát egy olyan sajátos szereprepertoárt kínált a korabeli nőknek, amely által azok társadalmi jelentőségre tettek szert, így kiváló lehetőségünk nyílik annak tanulmányozására, hogy az intézmény révén legitimált nemi szerepek „hogyan működtek, hogy fenntartsák a társadalmi rendet, illetve elősegítsék annak változásait.”⁷ A nemi szerepek változása ugyanakkor nemcsak a társadalmi viszonyok átrendeződésére hívhatja fel figyelmünket, hanem – a gazdasági és politikai kihívásokra adott válaszként értelmezve – bepillantást engedhet olyan problémák természetébe is, amelyekkel a vizsgált társadalom szembesült.⁸ Más szavakkal: segíthet rávilágítani, milyen tényezők motiválták Sippar embereit, midőn *gagûmba* küldték leányaikat.

Bevezetés

Az intézmény kialakulásának és virágzásának időszakából, az óbabilóni kor (i.e. 1894–1595)⁹ szövegtárhelyében számos olyan fogalom azonosítható, amely kiemelt státusú és bizonyos istenséggekkel különleges kapcsolatban álló nőkre vonatkozik: *nadītum*, *ugbabtum*, *qadištum*, *kulmaštum*, *sekrum*, *igištum*, *kezertum* és *harīmtum*. Míg egyes csoportok szerteágazó tevékenysége gazdagon dokumentált, mások tulajdonképpen funkciójáról és társadalmi helyzetéről nincs ismeretünk.

A *nadītumok* egyik legismertebb sajátosságának – legyen szó akár házasság, akár *gagûmba*ban élő papnőről –, kétségkívül a gyermekszülés rájuk vonatkozó tilalmát tekinthetjük, ahogy erre megnevezésük etimológiája is utal. A szó – ahogyan erre

⁵ Többek között: lánygyermek, aki az atyai örökség felosztásánál (esetenként) a férfi örökösökkel „megegyező” jogokkal rendelkezik; feleség, aki nem szülhet gyermeket, mindazonáltal számtalanszor tűnik fel az (adoptáló) anya szerepében. Bővebben: HARRIS, 1989. 153., 155–156.

⁶ HARRIS, 1964. 135.

⁷ ZEMON DAVIS, 2001. 105.

⁸ A társadalmi nemről mint a hatalmi kapcsolatok jelölési módjáról, illetve a megformálásában szerepet játszó gazdasági és politikai tényezőkről bővebben: WALLACH SCOTT, 2001. 144–147.

⁹ Az itt és a továbbiakban használt középső kronológia, melyet a leggyakrabban vitatnak, ugyanakkor még mindig a leggyakrabban idéznek a három alapvető, a korai II. évezredi kronológiai rendszer közül, Babilón elcsúszását az i.e. 1595-ös évre teszi. Megjegyzendő azonban, hogy az alacsony kronológia (amely szerint az I. babilóni dinasztia bukása i.e. 1531-ben következett be) egyre elfogadottabbá válik a szakemberek körében (bár Roaf ezzel ellentétes adatokat közöl. ROAF, 1998. 123). A Mezopotámiával foglalkozó általános művek azonban még mindig a hagyományos középső kronológiát részesítik előnyben, így az egyszerűség kedvéért az itt megjelenő abszolút dátumok is ennek feleltethetőek meg. A II. évezredi kronológiai problémákról bővebben lásd ARMSTRONG et al., 1998. 5–8., valamint CHARPIN et al., 2004. 35–36.

B. Landsberger már igen korán rámutatott¹⁰ – az akkád *nadûm* igéből, konkrétan annak „parlagon hagyni” jelentéséből származtatható, így szó szerint leginkább „parlagon hagyott” (vagyis érintetlen) nőként fordítható.¹¹ A megjelölés tehát összekapcsolható azzal az ókori közel-keleti irodalomban gyakorta megjelenő motívummal, amely a nőt földhöz, a hajadonokat és szüzeket pedig ugarhoz hasonlítja. Ennek szinte közmondás jellegű példáját Rîb-Haddi, bübloszi kormányzó egy, az egyiptomi fáraónak írott levelében ekképpen fogalmazza meg: „Földem művelő híján olyan, mint az asszony, kinek nincs hitvese”.¹²

Mivel a megnevezés szillabikus írásmódja meglehetősen ritka,¹³ s a szövegek az esetek többségében az akkád szónak megfeleltethető **lukur** (SAL.ME) sumero-grammát használják,¹⁴ érdemes röviden szót ejtenünk a fogalom, illetve a vele rokonítható kifejezések eredetéről. A **lukur** mint papnői cím megjelenése jóval az óbabilóni kor előttre tehető, e szerényen dokumentált korai intézmény azonban nagyon fontos szempontból különbözik az általunk tárgyalttól.¹⁵ A forráshelyek az esetek túlnyomó többségében csak egy-két **lukurt** említenek, akiket nem rendeltek egy meghatározott istenséghez.¹⁶ Az utóbbi megállapítás alól kivételt képez a III. évezredi szövegekből ismert, Ninurtának szentelt **lukur** Nippurból, Ningirsu **lukurja** Girsuból,¹⁷ valamint az az Ištaran-**lukur**, akiről egy *gagûm* építése kapcsán emlékeznek meg.¹⁸ Csupán egyetlen esetben mutatható ki relative nagyszámú **lukur** egy időben és helyen: Ummában a Šara istennek szentelt nők száma a fejadaglisták

¹⁰ LANDSBERGER, 1926. 763. 3. jegyzet.

¹¹ Ezen értelmezés Landsberger óta általánosan elfogadottá vált. Lásd többek között HARRIS, 1964. 108., HARRIS, 1972–75. 391., HARRIS, 1989. 151., RINGER, 1967. 150., LAMBERT, 1992. 140. Megjegyzendő azonban, hogy nemrégiben M. Roth egy újabb alternatívát javasolt, véleménye szerint a *nādūtum mint nőnemű aktív participium, a *nadûm* más jelentéseiből is származhat. CAD N/1. 1d–2., 7h., 1c6., 8a. *nadû* címszó. ROTH, 1999. 450., 17. jegyzet. Az értelmezés a lehetséges születésszabályozó módszerekkel, illetve a *nādūtum* vér szerinti anyaként való (meglehetősen kétséges) megjelenésével áll kapcsolatban, problematikus jellege miatt azonban jelen írás szintén a hagyományos etimológiát részesíti előnyben.

¹² „[a-š]a₃-ia dam ša la mu-^Lta / ma-ši-il₅ aš-šum ba-li / [i]-re-[ši]-im” EA 75. = C 4757. (12191.), 15–17.

¹³ RINGER, 1967. 149. A 271-es jegyzetben felsorol néhány (addig ismert) példát, valamint említi azokat a kivételes szöveget is, ahol a szó többes számban (*nadiātum*) jelenik meg. (PBS 8/2. 183. 35., 40.)

¹⁴ A kettő megfeleltetéséről a lexikális listákban lásd RINGER, 1967. 149. 269. jegyzet (**Lu**₂), valamint HARRIS, 1964. 107. (Proto-**Lu**₂)

¹⁵ A cím használata a III. évezredben nem korlátozódott az „egyházi társadalomra”, a III. uri dinasztia korában, Šulgi uraltól kezdve királynék megjelölésére is használták. Lásd többek között VAN DE MIEROOP, 1989. 58., RINGER, 1967. 175., továbbá egyes sumer szövegek Bau hét lányát is **lukurnak** nevezik (Gudea Cyl. B. xi 3ff., SALLABERGER, é. n. 634. alapján, valamint Ukg. 6v. 16ff., RINGER, 1967. 175. 457. jegyzet alapján), jelen írás azonban csupán a szigorú értelemben vett papnőkre koncentrálok.

¹⁶ RINGER, 1967. 175.

¹⁷ Feltehetően főpapnőkről van szó. SALLABERGER, é. n. 633.

¹⁸ Egy óakkád irodalmi szövegben (JRAS 73. 21.). RINGER, 1967. 169. 415. jegyzet alapján.

alapján 50 és 70 fő közé tehető.¹⁹ Figyelembe véve azonban, hogy e III. évezredi papnők tevékenységéről szinte semmit sem tudunk, óvatosan kell bánnunk azzal, hogy az intézményt „előkép”-ként kezeljük.

A gyermekszülés tilalmára vonatkozóan valamivel konkrétabb párhuzamokat találhatunk: már a korai mezopotámiai forrásokban megjelennek olyan magas rangú papnők, akiket gyermektelenségre köteleztek. Elég csupán emlékezetünkbe idéznünk a jól ismert akkád Šarrukin legenda kezdő sorait: „Városom Azupirānu,²⁰ mely az Eufratész partján fekszik. Anyám, az ěntum megfogant vélem, (s) titokban megszült engem.”²¹ Az ěntum/ěnetumra (sumer: NIN.dġir vagy NIN)²² (fő)papnőre²³ vonatkozó gyermekszülési tilalomra omen-szövegek sokaságán túl²⁴ az óbabilóni Atram-hasis eposz egy gyakorta idézett kikötése is világosan utal: „Hozd létre az ugbatumokat, ěntumokat és igiřitumokat, légyenek ők tabuk, s (így) szabj gátat a gyermekszülésnek!”²⁵ Noha az eposz e releváns részét tartalmazó tábla Sipparból került elő,²⁶ úgy tűnik, a papnők felsorolása a nippuri hagyományt követi.²⁷ Megjegyzendő, hogy a II. évezred elején, az Isin-Larsa-kor folyamán Nippur volt az egyetlen hely, ahol az ěntumot (NIN.dġir) sumerül NIN-nek nevezték.²⁸ Főpapnőről lévén szó,²⁹ a pozíciót egyszerre értelemszerűen egyetlen nő töltötte be. A dokumentumok alapján azonban megállapítható, hogy Sipparban, az óbabilóni kori nadġitumok leg-híresebb lakóhelyén, ahol a cím szintén ismert és viszonylag elterjedt volt, egyszerre több NIN is működhett. A sippari, Šamařnak szentelt NIN-ek csupán kevés kora óbabilóni szövegben fordulnak elő, melyekben a logogramját korábban következetesen és kommentár nélkül ugbatumnak írták át.³⁰ Ahogyan azonban M. Stol nemrégiben rámutatott, ezekben az esetekben mind az utóbbi, mind az ěntum

¹⁹ AAICAB 1/1. Ashm. 1924–668. (56 papnő), Ashm. 1924–480. (68 papnő). SALLABERGER, é. n. 638.

²⁰ A város egyébként teljesen ismeretlen, az azupġiru-azupġirānu szó viszont más kontextusban egy növényre utal. M. Stol feltételezése szerint a helynév megfeleltethető a sáfrány elnevezésének, amelynek fogamzásgátló hatása is ismert, s esetlegesen használatos volt olyan papnők körében, akik nem szülhettek gyermeket. STOL, 2000a. 35. Ezen etimológia azonban nem támasztható alá, lásd CAD A/2. 351.

²¹ „a-li URU A-zu-pi-ra-a-ni řa₂ i-na a-hi ID₂ Buranun (Puratti) řak-nu / i-ra-an-ni um-mu e-ne₂-tu₄ i-na pu-uz-ri u₂-lid-an-ni” (A B. Lewis által összeállított kompozit-szöveg alapján. LEWIS, 1976. 36., Col. I. 4–5.)

²² A sumer NIN logogramm ereř olvasatáról lásd STOL, 2000b. 457., 4. jegyzet.

²³ Az en (ěnum) papoktól és papnőktől való megkülönböztetés a III. évezredben egyrészt az általuk szolgált istenségek rangján, másrészt a helyi hagyományokon alapult. Bővebben lásd SALLABERGER, é. n. 627–628., valamint RENGGER, 1967. 114–144.

²⁴ Lásd CAD E. 272–273. ěntu címszó.

²⁵ „řu-uk-ni u₂-Luk¹-ba-ak-ka-ti e-ne-ti / u₃ e-gi-ři-a-ti / lu-u₂ ik-ki-bu ři-na-ma / L¹-la-da-[am] pu-ur- L¹-ři¹” CT 46. III. (vagy XX.) vii 6–8. Az idézett parancs Enlil szájából hangzik el, aki Nintut, a születés istennőjét utasítja a papnők megalkotására.

²⁶ LAMBERT–MILLARD, 1969. 33.

²⁷ STOL, 2000b. 463.

²⁸ SALLABERGER, é. n. 627. Az ěntummal való azonosságot a lexikális hagyomány is alátámasztja: Lu₂ IV. 8., illetve Proto-Lu₂ 224f. Lásd STOL, 2000b. 458. 10. jegyzet.

²⁹ Ezt az isini uralkodók évszámait (az évszámok felsorolása) is alátámasztják, amelyek esetenként megemlékeznek Ninurta NIN-jének beiktatásáról. STOL, 2000b. 457., 5. jegyzet.

³⁰ STOL, 2000b. 458.

átírás elvetendő, s a NIN Sipparban egyértelműen a *nadītum*nak feleltethető meg, így tulajdonképpen egyenértékű a **lukur**ral, amely Hammurāpi (i.e. 1792–1750) uralma idején végül teljesen kiszorította a használatból.³¹

Látható tehát, hogy az óbabilóni korra a *nadītum*ok által viselt sumer címek már több évszázados múltra tekintettek vissza. Felmerülhet a kérdés, hogy használatuk közvetített-e valamiféle üzenetet a kortársak számára? Elképzelhető-e, hogy a korábbi hagyománynak a *nadītum*-intézményben való továbbélését, illetve megújítását kívánták reprezentálni? S végezetül: valóban ötvöződtek-e a korábbi NIN.**diġir**/NIN illetve **lukur**-intézmények lényeges aspektusai a későbbi *nadītum*ok státusában és szerepeiben? Az utóbbi elképzelés korántsem elvetendő, hiszen a gyermektelenségre kötelezett *ēntum*ot, ahogyan feladataiból is kitűnik, az adott istenség hitvesének tekintették, annak háztartásához, családjához tartozott.³² Látni fogjuk, hogy a *gagūmba* költöző *nadītum*ok beavatása tulajdonképpen egy házassági ceremóniának feleltethető meg, tehát szintén isteni családtagokká váltak. E lényeges hasonlóságok – bár nem adnak teljességgel bizonyos választ kérdéseinkre – mindenképpen figyelemreméltók. Sajnos a III. évezredi **lukur**-papnőkről kevés információval rendelkezünk, bár fontos megjegyezni, hogy ebben az időben a **lukur** és NIN.**diġir** közti határvonal nem mindig mutatható ki.³³

A gyermekszülés tilalma, úgy tűnik, a *nadītum*nál alacsonyabb rangú *ugbaltum*-papnőkre is vonatkozott.³⁴ Sumer címük (NIN.**diġir**) megegyezett a korábban említett *ēntum*ok megjelölésével, mellyel kapcsolatban – a több papnőt említő szövegek és szövegösszefüggések alapján – általánosan elfogadott az óbabilóni *ugbaltum* olvasat.³⁵ Az újabb kutatások tükrében azonban úgy tűnik, e megállapítás korántsem általános érvényű, s csupán a Babilónián kívüli peremterületek, illetve Nippur esetében helytálló. Eszerint az óasszír, szúzai, valamint a Máriaiból származó szövegekben megjelenő NIN.**diġir**ek (nippuri megfelelőikkel egyetemben) valóban *ugbaltum*nak (illetve az első esetben *gubaltum*nak)³⁶ tekinthetők.³⁷ Babilóniában,

³¹ STOL, 2000b. 458–459. A releváns szövegek felsorolását lásd a 13–15. jegyzetben, továbbá MSL 12. 129. Lu2 IV 27: „[SAL.M]E 4Utu” = „en-ti 4Ša2-maš”. STOL, 2000b. 460.

³² SALLABERGER, é. n. 628., RINGER, 1967. 133–134.

³³ SALLABERGER, é. n. 627.

³⁴ STOL, 2000b. 461–462. Említik őket az Atram-hasis eposz korábban idézett kikötésében is. Az *ugbaltum* szó etimológiája ismeretlen, esetleg a tabu (*ikkibum*) kifejezéssel rokonítható.

³⁵ STOL, 2000b. 462., RINGER, 1967. 135.

³⁶ Az óasszír forrásokban előforduló *gubaltum* névváltozatról, illetve papnőkről: RINGER, 1967. 148., HARRIS, 1972–75. 393.

³⁷ A példákról bővebben lásd STOL, 2000b., 464., 52–54. jegyzet. Megjegyzendő, hogy Mária esetében a helyzet valamivel bonyolultabb, mivel a palotaarchívumból származó levelek többször utalnak egy Dagan istennek szentelt *ugbaltum*ra Terqában, aki kétségt kívül főpapnőnek, s tulajdonképpen a babilóniai *ēntum* helyi megfelelőjének tekinthető. Bővebben lásd BATTO, 1974. 79–81. Ismerünk egy további magas rangú Adad-*ugbaltum*ot is, Inibšina hercegnő személyében (aki feltehetőleg Yahdun-Lím lánya, tehát Zimri-Lím testvére volt), s aki egy, a királyi család nőtagjainak, illetve a háremhölgyeknek kiadandó olajmennyiségeket felsoroló adminisztratív tábla elején szerepel. BIROT, 1956. 58., C i 4–5. tábla. (A hercegnőről bővebben lásd SASSON, 1973. 60., BATTO, 1974. 86.). A szövegekben azonban számos alkalommal utalnak olyan *ugbaltum*okra is,

konkrétabban Sipparban és Kišben ezek a papnők Šamaš, illetve Zababa isteneknek szenteltettek, s *gagûmban* éltek.³⁸ Az utóbbiból származó nagyobb mennyiségű tábla kiadásakor J. J. Finkelstein már felvetette a **lukur** s a NIN.**diġir** címek felcserélhetőségének lehetőségét.³⁹ A feltételezés – jórészt a sippari szöveganyag vizsgálata révén – mára igazolást nyert: bár a NIN.**diġir** használata itt rendkívül ritka, és a NIN-éhez hasonlóan a kora óbabilóni korra terjed ki, egyes **lukur**ként megnevezett papnők más szövegekben egyértelműen *nadītum*ként jelennek meg.⁴⁰ Ezen új eredmény fényében megállapítható egyfelől: úgy tűnik ismételten egy olyan régi cím esetenkénti alkalmazásával állunk szemben, amely talán a korábbi *ēntumra utal*, másfelől, mindez szükségessé tenné a kiši szövegkorpusz újbóli vizsgálatát, hiszen míg az itteni *nadītum*okról mindeddig szinte semmit sem tudunk, addig az *ugbabtumok* „jóval jelentékenyebbnek tűnnek”.⁴¹

Visszatérve felsorolásunkhoz, az óbabilóni kori „egyházi társadalom” sokszínűségének ábrázolása végett érdemes röviden szót ejtenünk a többi papnő-csoportról is. A *qadištumok* (sumer: **nu-gig**), noha elnevezésük korántsem ezt sugallja,⁴² a fentiekben tárgyalt papnőketől lényegesen eltérő társadalmi státussal rendelkeztek, mivel amellet, hogy megházasodhattak, a gyermekszülés is engedélyezett volt számukra,⁴³ sőt, számos esetben szoptatós-dajka szerepében tűnnek fel.⁴⁴ Műkö-

---

akik csoportosan tűnnek fel, s kétségkívül kevésbé előkelő státussal bírtak. (Adad-*ugbabtumok* az ismeretlen lokalizációjú Kulmiš városából, illetve további papnők, akik hadifoglyokként kerültek a városba és a királyi szövéházba (*bit išparātīm*) osztattak be. ARM X. 125–126. Az előbbiekről lásd BATTO, 1974. 81–86.) A kifejezést tehát Máriaiban egy időben alacsony és magas rangú papnők megjelölésére is alkalmazták, s bár Batto javaslata, mely szerint elképzelhető, hogy itt egyszerűen „papnő”-t jelentett megfontolandó, a téma további beható tanulmányozást igényelne. BATTO, 1974. 88.

³⁸ RINGER, 1967. 145., HARRIS, 1972–75. 393.

³⁹ FINKELSTEIN, 1972. 8.

⁴⁰ A releváns, Sipparral és Kišsel kapcsolatos szövegek felsorolását lásd STOL, 2000b. 460–461., 27. jegyzet. Megjegyzendő, hogy e jelenség egy alkalommal Máriaiban is megfigyelhető: egy adminisztratív szövegben ugyanis megjelenik egy Ili-eréssa nevű nő, aki NIN.**diġir** **Utu**. ARM 23. 448. Z 64., 449a. Z 63. – duplikátum. Mivel Šamaš-*ugbabtumok* léte nem bizonyítható Máriaiban, s a papnő neve tipikus *nadītum*-névnek tekinthető. HARRIS, 1964. 127., STAMM, 1968. 125. Nagy valószínűség szerint itt is a **lukur** felcserélésével állunk szemben. Ezen értelmezés természetesen nem zárja ki Batto javaslatának érvényességét sem. BATTO, 1974. 88., lásd fent a 37. lábjegyzetet is. Sajnos a kérdéses papnőt nem említik többször a kiadott, Máriaiból származó szövegek.

⁴¹ FINKELSTEIN, 1972. 7.

⁴² Az akkád elnevezés a *qdš gyökből származtatható, tulajdonképp a „szent” melléknév nőnemű formája a **nu-gig**, amely a sumer szövegekben istennők jelzőjeként is használatos. Lásd RINGER, 1967. 183., STOL, 2000a. 173. Feltehetően kultikusnak elkülönített személyt/tárgyat jelent. LAMBERT, 1992. 140.

⁴³ RINGER, 1967. 180., az erre utaló példákat a 491. és 492. jegyzetben tárgyalja. Lásd továbbá HARRIS, 1975. 329–330.

⁴⁴ *Qadištumok* több esetben szerepelnek dajkaként az úgynevezett szoptatási-szerződésekből. Lásd RINGER, 1967. 181., VEENHOF, 1994. 151., VON SODEN, 1957/58. 121. Ez a foglalatosságuk meglehetősen jellemző lehetett, hiszen a csecsemőkre vadászó Lamaštu-démonra, akit sokszor rosszindulatú szoptatós-dajkaként ábrázoltak, esetenként szintén *qadištum*ként utaltak. STOL, 2000a. 177., 186–188.

désük Babilónián belül Sipparban, Kišben, Dilbatban, Nippurban és Larsában bizonyított.⁴⁵ Egy alkalommal még egy Máriaól származó levél is megemlékezik egy *qadištum*ról.⁴⁶

A *kulmašitum* (sumer: **nu-bar**) cím az óbabilóni korban jelent meg, előfordulásai Sipparra korlátozódnak, eredete és jelentése ismeretlen.⁴⁷ Ezen asszonyok férjezett státusára több szöveg is utal, a szülés tilalma viszont vitatott;⁴⁸ tekintve azonban, hogy két, a hozományukat érintő sippari tábla⁴⁹ a Marduknak szentelt *naditum*okat egyidejűleg *kulmašitum*nak is nevezi, valószínűsíthetően rájuk is érvényesnek tekinthető. A *sekrum*okra vonatkozóan, azon túl, hogy a Hammu-rápi törvénykönyv (továbbiakban CH) tanúsága szerint *gagûmban* éltek (179–180. §§.), így nyilvánvalóan nem házasodtak, semmilyen más lényeges adattal nem rendelkezünk,⁵⁰ az *igišitum* státusa és funkciója pedig még ennél is homályosabb: neve a korábban említett eposzon kívül⁵¹ csupán lexikális listákban, illetve (**egi₂-zi-an-na** formában) néhány kora óbabilóni szövegben fordul elő.⁵²

A két utolsó megnevezés (*kezertum* és *harîmtum*) szintén helyet kapott felsorolásunkban, hiszen mindkettő különböző istenségeknek szentelt nőkre utal, ugyanakkor egyértelműen elkülönítendő a korábbiaktól: valójában kultikus prostituáltakról van szó, akik feltehetőleg az Istar-kultusszal álltak kapcsolatban.⁵³

Látható tehát, hogy e sajátos intézmények általános leírásában alapvetően két kritérium játszik döntő szerepet: a gyermekszülésre és a házasságra vonatkozó szabályozások. Noha a *naditum*ok esetében a gyermektelenség általános érvényűnek tekinthető, a második kritérium fényében mégsem vizsgálhatók egységes csoportként: a Marduknak szentelt papnők ugyanis, ahogyan ezt a CH több paragrafusa is tükrözi (137. §., 144–147. §§.), megházasodhattak,⁵⁴ *gagûmban* élő „nővéreiktől”

⁴⁵ RINGER, 1967. 183.

⁴⁶ ARM X. 59. 3–4. A *qadištum*ról Máriaól bővebben: BATTO, 1974. 111–112. A *qaššatum* mint a megnevezés helyi variánsa meglehetősen kétséges.

⁴⁷ RINGER, 1967. 185., HARRIS, 1975. 324.

⁴⁸ HARRIS, 1964. 324–325.

⁴⁹ BE 6/1. 89., valamint CT 8. 2a., tárgyalásukat lásd WILCKE, 1982. 457–458.

⁵⁰ Csupán egyetlen alkalommal tűnik fel *sekrum* egy sippari fejadaglistában. HARRIS, 1975. 315. 33. jegyzet.

⁵¹ Lásd a 21. lábjegyzetet.

⁵² Lu₂ IV. 18ff., Proto-Lu₂ 230f., CAD I. 43. Annak ellenére, hogy az **egi₂-zi(-an-na)** papnők kétségtelenül jelentős kultikus funkciót töltek be (hiszen a címet több isini uralkodó leánya is viselte), tulajdonképpeni feladataikat, tevékenységeiket, sőt, még az általuk szolgált istenség kilétét is homály fedi. Az utóbbi problémáról, illetve a papnőkkel kapcsolatos szórványos utalásokról bővebben: STEINKELLER, 2005. 301–303.

⁵³ STOL, 1995. 138., LAMBERT, 1992. 132., 135., 138.

⁵⁴ Házasságuk rendhagyó jellegéből adódóan több öket érintő házassági szerződés is ismert. Ezek, illetve a CH rendelkezései alapján megállapíthatjuk, hogy a papnőnek, mint minden törvényes feleségnek, kötelessége volt utódokról gondoskodni ura számára. A reá vonatkozó tilalom miatt azonban ezt alternatív módon oldotta meg. Egy második feleséget hozott a házasságba. Ez a második asszony a *naditum*nál minden esetben alacsonyabb rangúnak számított, akár rabnőről, akár *šugitum*ról lévén szó. A feleségek egymáshoz viszonyított státusát, illetve a másodrangú

több tekintetben is eltérő jogokkal bírtak, s – ahogyan látható lesz – megkülönböztetett társadalmi és gazdasági pozícióval rendelkeztek. További sajátosságuk, hogy jöllehet Babilón (és dinasztiája) védőistenének szentelték őket, más városokban (Sippar, Kiš) is előfordultak,⁵⁵ valamint, ahogy a fentiekben láthattuk, jogosultak voltak egyszerre több papnői cím viselésére is.

A *gagûmban* lakó *naditumok* ezzel szemben mindig az adott istenség kultikus központjaként funkcionáló városhoz kötődtek: a Zababa-*naditumok* tevékenysége Kiše, a Šamaš-*naditumoké* Sipparra, a Ninurtát szolgáló papnőké pedig Nippurra korlátozódott.⁵⁶ A kora óbabilóni korban e városok gazdasági és politikai viszonyai meglehetősen eltérőnek mondhatóak, s ez lényegi szerepet játszhatott a helyi *naditum*-intézmények sajátosságainak kialakulásában. Kiš,⁵⁷ Sipparral egyetemben Észak-Babilóniában, az I. babilóni dinasztia tulajdonképpen magterületén feküdt. A dél-mezopotámiai térséggel ellentétben, ahol a III. uri dinasztia bukása (i.e. 2004) után keletkezett hatalmi vákuumot az Išbi-Erra (i.e. 2017–1985) által alapított I. isini dinasztia szinte azonnal betöltötte, az északi területeken lehetővé vált a különböző népcsoportok függetlenné válása. A kiskirályok korának a babilóni Sumula-Ēl (i.e. 1880–1845) felemelkedésével áldozott le, aki uralma végére megszilárdította hatalmát Észak-Babilóniában. Kišről meglehetősen csekély információval rendelkezünk ezen időszakra vonatkozóan, azonban világos, hogy Sîn-muballiṭ (i.e. 1812–1793) idejére a babilóni dinasztia amellet, hogy szoros fennhatóság alatt tartotta a várost, gazdasági befolyását is kiterjesztette a régióra.⁵⁸ A kora óbabilóni, sippari archívumok valamivel többet árulnak el erről a korszakról, amelyben megkezdődött a későbbi babilóni hatalmi expanzió alapjainak lefektetése. Sipparból

---

hitvesek viselkedését és kötelezettségeit több (írott és szokásjogon alapuló) rendelkezés is szabályozta, minderről bővebben lásd WESTBROOK, 1988. 103–111., FRIEDL, 2000. 88–90., 120–136. Megjegyzendő azonban, hogy a legtöbb poligám *naditum*-házasságot tárgyaló szerződés nem határozza meg világosan a második (szabad) feleség társadalmi státusát. WESTBROOK, 1988. 108., WILCKE, 1984. 170. Egyvalami azonban biztosan leszögezhető: mivel az ilyen házasság rendhagyó, R. Harris szavaival élve „abnormális” családi szituációt eredményezett, szükségessé vált a megállapodások írásban való rögzítése. HARRIS, 1974. 369. Az ilyen jellegű szerződésekkel kapcsolatosan több esettanulmány is született: WILCKE, 1984., VEENHOF, 1989., HARRIS, 1974.

⁵⁵ RINGER, 1967. 174., HARRIS, 1975. 315.

⁵⁶ HARRIS, 1972–5., 392. További istenségeknek szentelt *naditum*-papnőkről mindeddig csupán szórványos utalásokkal rendelkezünk: egy Nergal-*naditum* léte bizonyított Maškan-šapirban (**Lakkatum lukur** ^dNergal, DCS 97. 5.), lásd STOL, 2000b. 157. 3. jegyzet. Néhány Kišből vagy környékéről származó szöveg megemlékezik egy Nannát szolgáló *naditum*ról is. (Šimat-Kubi, **lukur** ^dNanna, YOS 14. 82., 96., 97.) Lásd STOL, 2000b. 457. 1. jegyzet, RINGER, 1967. 172. 436. jegyzet, GODDEERIS, 2002. 262. A 40. lábjegyzetben említett papnőn felül ismert egy további, Máriban tartózkodó *naditum* is. (ARM IX. 24. iii 16.) Isteni urát azonban nem határozzák meg. Lásd RINGER, 1976. 170. A larsabeli *naditumokra* vonatkozó szórványos utalásokról: RINGER, 1976. 169.

⁵⁷ Kiš a modern Tell Uhaimir-ral azonosítható, míg a térségében található Tell Ingarra az ókori Hursağ-kalam-mának, a templomi térségnek feleltethető meg, így valójában ikervárosokról beszélhetünk. Lásd CHARPIN et al., 2004. 88., GODDEERIS, 2002. 251.

⁵⁸ GODDEERIS, 2002. 257–258. A kora óbabilóni kiši uralkodókról, és a helyi hatalmi viszonyok változásairól részletesen: GODDEERIS, 2002. 253–257., CHARPIN et al., 2004. 88–89.

több helyi „kiskirály” neve is ismert (jórészt csupán esküformulákból és évnevekből), akiket R. Harris monográfiájában egymást követő uralkodókként ír le.⁵⁹ A. Goddeeris nemrégiben kimutatta, hogy a helyzet jóval bonyolultabb: ezek a „kiskirályok” egy meglehetősen rövid perióduson belül uralkodtak Sippar ikervárosokban és körzetükben (néhányuk egyértelműen egy időben), s úgy tűnik, némelyikük bizonyos polgárcsoportosulásokkal, családokkal és klánokkal hozható összefüggésbe, amelyek fölött nagyobb befolyással rendelkeztek.⁶⁰ A szóban forgó időszakból ismert, s tranzakcióikat írásban rögzítő családok fölött kétségtelenül az Ilumma-ila és Immerum nevű helyi uralkodóknak⁶¹ volt a legnagyobb befolyásuk. Nagyjából az utóbbi idején azonban megjelennek az úgynevezett dupla eskük, melyekben a helyiek mellett már Babilón királyai (Sumu-la-Ēl és Sumu-abum) is feltűnnek.⁶² A jelenséget általában az előbbieket vazallusi státusának bizonyítékeként emlegetik, valójában azonban az utóbbiak ingadozó befolyásával számolhatunk a térségben; a babilóni uralom csupán Sumu-la-Ēl uralma vége felé szilárdult meg, ezt követően az uralkodó centralizációs törekvéseinek eredményeképp mind a dupla-eskük, mind a helyi „kiskirályok” nevei eltűntek a forrásokból.⁶³ Figyelemreméltó, hogy az itteni Šamaš-*nadītumok* szerepe a lejegyzett, különböző típusú tranzakciókban szintén Immerum működésének időszaka folyamán vált kiemelkedővé.⁶⁴ Sajnos a fentiekben említett indokokból kifolyólag⁶⁵ Kišsel kapcsolatosan jelenleg nem kockáztathatunk meg hasonló megállapításokat: noha tudjuk, hogy az itteni Zababa-*nadītumok* szintén *gagûm*-ban éltek, amelynek szervezete többé-kevésbé megfeleltethető a sipparinak,⁶⁶ a város(ok) társadalmi és gazdasági életében betöltött hasonló pozíciójuk, illetve ennek adott időszakban megfigyelhető felértékelődése a források revíziójának hiányában nem mutatható ki.

A közép-babilóniai Nippur, melyért az Isin-Larsa-korban az utóbbi városok uralkodói hosszas küzdelmeket vívtak, s csak i.e. 1763-ban, Hammu-räpi hódítása következtében került babilóni fennhatóság alá, a fentiekben tárgyalt városoktól

---

⁵⁹ HARRIS, 1975. 2–5. Kronológiai táblázatát lásd a 10. oldalon.

⁶⁰ GODDEERIS, 2002. 41.

⁶¹ Harris is megjegyzi, Immerum nem nevezte magát királynak (**lugal**), mindazonáltal több tevékenysége (például csatornák ásatása illetve templomok építtetése) is felidézi a mezopotámiai uralkodók hagyományos kötelességeit. HARRIS, 1975. 2–3.

⁶² HARRIS, 1975. 2–4. Goddeeris rámutat arra is, hogy Sumu-la-Ēl nem tekinthető Sumu-abum utódjának. GODDEERIS, 2002. 41.

⁶³ GODDEERIS, 2002. 41., 1348–1349., továbbá CHARPIN et al., 2004. 93–96. Megjegyzendő, hogy egyes kutatók szerint a kérdéses dupla eskük valójában az uralkodók közti szövetségkötésekre utalnak. Lásd WU-DALLEY, 1990. 161–165.

⁶⁴ HARRIS, 1975. 3.

⁶⁵ Lásd a 41. lábjegyzetet.

⁶⁶ Az itteni *gagûmra*, illetve annak személyzetére utaló (csekély számú) forrásról: RENGER, 1967. 169. 417. jegyzet, valamint FINKELSTEIN, 1972. 7.

eltérő politikai és gazdasági entitásnak tekinthető,⁶⁷ következésképpen az itteni *nadītum*-intézménynek is több helyi sajátossága mutatható ki. Egyrészt, úgy tűnik, a korai időszakban a papnőket Ninurtán kívül más isteneknek is szentelheték,⁶⁸ másrészt, bár itt is a város egy meghatározott térségében éltek, ennek megjelölésére a *gagûm* szó helyett a **ki-lukur-ra** („a *nadītum* helye”) kifejezést használták, s elképzelhető, hogy nem csupán a megnevezésben volt különbség, hiszen a területen férfiak is vásárolhattak házhelyeket, így az „elzár” aspektus – E. Stone meglátása szerint – kevésbé nyilvánvaló.⁶⁹ A nippuri *nadītum*ok jogaiban fellelhető korlátozások, illetve a helyi társadalmi szerkezetben meghatározható helyük az alábbiakban tárgyalt információk tükrében válhatnak igazán érdekessé, így ezen kérdésekkel részletesebben a negyedik fejezet foglalkozik.

A fentiekben említett papnők közül a leghíresebbnek kétségtelenül Šamaš *nadītum*ai tűnnek – mind kortársaik, mind a jelenkor kutatóinak szemében. Hírnevük a velük kapcsolatos információk tekintélyes mennyiségének köszönhető (az óbabilóni *nadītum*ok szerteágazó tevékenységének legfőbb forrása egyértelműen a sippari szövegkorpusz), s számos bizonyíték támasztja alá, hogy a kortársak (természetesen eltérő okokból kifolyólag) szintén az itteni *gagûm*ot tekintették a legnevezetesebbnek. A szövegekből ismert papnők legtöbbször a társadalom magasabb rétegeiből származott, közülük sokan polgármesterek (*rabiānum*) és egyéb városi tisztviselők, többek között a kereskedők felügyelőjének (**ugula dam-gar**^{3meš})⁷⁰, bírónak (*dajjānum*), valamint templomi és „kolostori” hivatalnoknak (például **šagga**⁷¹ vagy **ugula lukur** **Utu**)⁷² lányai,⁷³ s gyakran megtörtént, hogy e vagyonos családokban nők több, egymást követő egész generációját szentelték Šamaš istennek.⁷⁴

⁶⁷ A gazdasági helyzettel kapcsolatos, talán leglényegesebb eltérés az északi területekkel szemben a magántulajdonban levő földekre vonatkozó számos állami szabályozás. Bővebben: STONE, 1980. 53–54., 64–66., STONE–OWEN, 1991. 2–3., illetve jelen írás negyedik fejezete.

⁶⁸ Az utalások rendkívül szórványosak. STONE, 1980. 57., RENGER, 1967. 173.

⁶⁹ STONE, 1980. 56. Megjegyzendő azonban, hogy a sippari *gagûm*ban található házhelyek esetében is ismerünk olyan férfi tulajdonosokat, akik nyilvánvalóan nem a „kolostor” területén laktak, E. Stone fentiekben említett megállapítása tehát némiképp megkérdőjelezhető.

⁷⁰ „A kereskedők felügyelője” az egyik legmagasabb rangú tisztviselőnek számított Sipparban. A korai időszakban, úgy tűnik, csak jogi funkciókkal bírt, Samsu-ilūna (i.e. 1749–1712) korában azonban az akkorra legjelentősebbé váló adminisztratív testület, a *kārum* vezetője lett. Bővebben lásd HARRIS, 1968. 730., HARRIS, 1975. 71–76., CHARPIN et al., 2004. 897–898.

⁷¹ Ehhez lásd Renger és Harris eltérő véleményét: RENGER, 1967. 151., HARRIS, 1975. 156. A templomi személyzet vezetője (akk.: *šangûm*), a hivatalról bővebben: HARRIS, 1975. 155–160. Adminisztratív funkcióin túl azonban papi feladatokat is ellátott. RENGER, 1969. 104–121., SALLABERGER, é. n. 629.

⁷² „A *nadītum*ok felügyelője”, a hivatalról bővebben lásd HARRIS, 1975. 189–193.

⁷³ Bővebben: HARRIS, 1964. 123–124., HARRIS, 1972–75. 392., RENGER, 1967. 150–152.

⁷⁴ Amellett, hogy gyakran testvérpárokat avattak *nadītum*má, a papnők közt nem volt ritka a nagynéni–unokahúg, illetve az unokatestvéri kapcsolat sem. Lásd többek között HARRIS, 1964. 124–126., HARRIS, 1972–75. 392., HARRIS, 1975. 306., RENGER, 1967. 152–153. Testvérek esetén egyikük egy másik papnő-osztályhoz (például *qadištum*, *kulmaštum*) is tartozhatott, ekkor mindig az idősebb nővért szentelték Šamaš-*nadītum*má. Ezen utóbbi megállapítás érvényes

Ez a jelenség feltehetően a többi *gagûm* esetében is jellemző volt, viszont a sippari *nadîtumok* között e magas rangú nők mellett hercegnőket is találhatunk. A legkorábbi ismert uralkodó, kinek leánya az itteni *gagûm* falai között élt, a kora óbabilóni kor egyik ambiciózus kiskirálya, a Marad városából származó Alumbiumu, ama független királyocskák egyike, akiken később a babilóni Sumu-la-Ël győzedelmeskedett.⁷⁵ Az utóbbi király lányát, Ajjalatumot szintén *nadîtum*má avatták Sipparban,⁷⁶ ahogy dinasztiája több későbbi hercegnőjét is.⁷⁷ Ez a gyakorlat azonban nem korlátozódott Babilóniára, a Máriaiban és Karánában feltárt archívumok tanúsága szerint Erišti-Aja, Zimri-Lîm (i.e. 1779–1757) leánya, illetve a qaŧŧarāi uralkodócsaládból származó Amat-Šamaš szintén a szóban forgó *gagûm* lakója volt.⁷⁸

A sippari intézmény hírnevét bizonyítja továbbá egy Eli-erëssa nevű *nadîtum* esete is, aki egy jól ismert dilbati család nőtagja, s a szülővárosához közelebb fekvő kiši *gagûm*mal szemben a láthatóan rangosabb sipparit részesítette előnyben.⁷⁹ Egyes babilóni uralkodók évnevei szintén sokatmondóak: mind Hammu-rāpi 4., mind Ammī-ditāna 18. évének elnevezése megemlékezik a „kolostor” falának újjáépítéséről.⁸⁰

Mint már említettük, a *nadîtum*okkal – s főleg a Šamaš-papnőkkel – kapcsolatosan számos különböző jellegű írott forrás áll a rendelkezésünkre: a jól ismert Hammu-rāpi törvénykönyvön kívül tekintélyes mennyiségű adminisztratív és jogi dokumentum, illetve királyi és magánlevelezés. Nem hangsúlyozható azonban eléggé, hogy a források egyoldalúak: túlnyomó részük kizárólag gazdasági, illetve jogi problémákra vonatkozik. A *nadîtum*-intézmény további aspektusainak megvilágításához a levelek vizsgálata nyújthat segítséget, amelyek viszont sok esetben csak érintik a kortársak által ismert, de a történész számára homályos témákat, továbbá

---

arra az esetre is, mikor a lánytestvérek Šamaš- vagy Marduk-*nadîtumok* lettek, ami az előbbi intézmény nagyobb presztízsét bizonyítja.

⁷⁵ GODDEERIS, 2002. 42., 348. A maradi uralkodóról: CHARPIN et al., 2004. 87.

⁷⁶ RINGER, 1967. 150. 276. jegyzet, HARRIS, 1964. 123., CHARPIN et al., 2004. 93.

⁷⁷ Az első Sin-muballit leánya, Hammu-rāpi testvére volt. HARRIS, 1962. 6., HARRIS, 1964. 123., RINGER, 1967. 150., 276. jegyzet, KLENGEL, 1999. 259–260., STOL, 1987. 3–5. A második, azonos nevű királylány apja feltehetően Abi-ešuh (i.e. 1711–1684) volt. STOL, 1987. 5., KLENGEL, 1999. 262–263. Ezekről a hercegnőkről bővebben lásd jelen dolgozat negyedik fejezetét.

⁷⁸ DALLEY, 1984. 39–41., az é-iraqi Qaŧŧarāból (modern Tell al-Rimah) származó hercegnőről részletesebben: DALLEY, 1984. 105–106. Erišti-Ajáról: BATTO, 1974. 93–107., jelen írás ötödik fejezete. A város ókori nevének helyes olvasatáról: CHARPIN et al., 2004. 33. 28. jegyzet. Megjegyzendő, hogy mivel a sippari szövegekben csak a babilóni uralkodók lányai viselhették a **đumu-mi-lugal** („a király lánya”) címet, nem kizárt, hogy más, Babilónián kívüli városok archívumai további hercegnők *nadîtum*-mivoltára is fényt derítenének.

⁷⁹ RINGER, 1967. 169. A papnő, illetve atyja, Nāh-ili tevékenységei gazdagon dokumentáltak a dilbati archívumokban. HARRIS, 1962. 4.

⁸⁰ HARRIS, 1963. 124., HARRIS, 1975. 3., RINGER, 1967. 156., CHARPIN et al., 2004. 92. szerint a legkorábbi uralkodó, aki a *gagûm* falát renoválta, a helyi Immerum volt, az erre utaló bizonyítékként felhozott dátumformuláról azonban bebizonyosodott, hogy valójában Hammu-rāpi 4. évéhez kapcsolható (**mu bad₃ ġa₂-ġi₄-a ġibil mu-un-đu₃**, lásd FRAYNE-DONBAZ, 1984. 28–29., valamint – az évnév előfordulásainak teljes listájával – HORSNELL, 1999. 171–173.)

nem feltétlenül datáltak. Így annak ellenére, hogy egyes *nadītum*ok tevékenysége meglehetősen gazdagon dokumentált, a forrásanyag nem teszi lehetővé életútjuk részletes nyomon követését. Következésképpen az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a forrásainkban szereplő *nadītum*ok példája alapján vonjunk le néhány általános érvényű következtetést a papnők szerepére és koruk társadalmi szerkezetében elfoglalt helyére vonatkozóan, illetve rávilágíthatunk néhány további jellemzőre is ezen egyedülálló intézménnyel kapcsolatosan, amely a korabeli nők százainak életét határozta meg, „bölcsőjüktől egészen sírukig”.⁸¹

*„A gagûmba belépvén megláttam Úrnőm arcát.”⁸²
Felszentelés, beavatás és egy rendhagyó házasság*

A „bölcsőjüktől” kifejezés esetünkben szó szerint értendő, a papnőnek szánt leánygyermeküket ugyanis igen korán, feltehetőleg már röviddel születésük után felajánlották az istenségnek.⁸³ Egy Sipparból származó dokumentum, egy Marduk-*nadītum* hozományának felsorolása után az aktusról a következőképpen emlékezik meg: „mindezen (tulajdon az), amit Sîn-eribam, atyja, Awil-Sîn fia Lamassātum, Marduk-*nadītum* és kulmašitum, leánya számára Annunitum templomában, felszentelésekor (i-na ni-ši-ti-ša)⁸⁴ megállapított. (A későbbiekben) anyja, Šübultum, (s) fivérei, Qišat-Sîn, Igmil-Sîn és Sippar-lišer, Sîn-eribam fiai (mindezt) odaadták neki, Ilšu-bāni, Sîn-iddinam fia, férje házába bevezették, s átadták (hitoesének)”.⁸⁵ A felszentelés itt használt terminusa (*nišītum*) az akkád *našûm* („felemelni”) igéből eredeztethető, mely szintén használatos volt ebben az összefüggésben. Erre az egyik legjobb példát a CH egy releváns paragrafusának (181. §.) kezdete szolgáltatja, mely a rendelkezést a következőképpen vezet be: „Ha egy apa *nadītum*ot, *qadištum*ot vagy *kulmašitum*ot emelvén fel/ajánlván fel⁸⁶ egy istennek...”.⁸⁷ Ez a „felemelés”, ahogyan C. Wilcke is rámutatott, a *nadītum* fel-

⁸¹ A kifejezés K. van der Toorn könyvének címét (*From her Cradle to her Grave*) idézi. VAN DER TOORN, 1994. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy jelen írás nem követi a szerző által alkalmazott biográfiai sorrendet.

⁸² „ana gagîm erubma pâni bēltija āmur” Fish, LFBD 4. 8–10. (= Abb 10. 4. 810.) Az idézet egy Awāt-Aja nevű Šamaš-*nadītum* fivérének írt leveléből származik, a jelen kontextus végéig azonban elhagytam az eredeti szövegben használt kötőmódot.

⁸³ WILCKE, 1982. 447., SALLABERGER, é. n. 623.

⁸⁴ A szót korábban *erīštum*nak olvasták (*er-še₂₀-ti-ša), azonban C. Wilcke rámutatott ennek ortográfiaiailag helytelen mivoltára, valamint, hogy a še₂₀ olvasat ezen időszakban merőben szokatlannak számított Észak-Babilóniában. WILCKE, 1982. 441–442.

⁸⁵ „mi-im-ma an-ni-im / ša ^dSîn-e-ri-ba-am a-bu-ša / **dumu** A-wi-il-^dSîn / a-na La-ma-sa₃-tim **lukur** ^dMarduk u₃ **nu-bar** / ma-ar-ti-šu / i-na e₂ An-nu-ni-tum i-na ni-ši-ti-ša / u₂-we-du-ši-im-ma / ^Pmi² Šu-bu-ul-tum um-ma-ša / ^PQi-ša-at-^dSîn ^PIg-mil-^dSîn / u₃ Zimbir^{ki}-li-še-er ah-hu-ša / **dumu**^{meš} ^dSîn-e-ri-ba-am / id-di-nu-ši-im-ma / a-na e₂ Il₃-šu-ba-ni mu-ti-ša / **dumu** ^dSîn-i-din-nam / u₂-še-ri-bu-ma / in-na-ad-nu-šum” CT 8. 2a. 13–28. Teljes szöveg és kommentár: WILCKE, 1982. 461–463.

⁸⁶ ÓKTCH, 152.

⁸⁷ „šumma abum nadītam qadištam ulu kulmašitam ana ilim iššima” xxxiii 60–65., lásd ROTH, 1995. 118. (A római számozás itt és a továbbiakban is a sztélé kolumnáira utal).

szentelésének feleltethető meg, mely – a korábbi nézettel ellentétben⁸⁸ – elkülönítendő a későbbi beavatásoktól.⁸⁹ Gyanítható továbbá, hogy a leányok az előbbi aktus során kapták jellegzetes *nadītum*-neveiket,⁹⁰ ami még valószínűbbé teszi azt, hogy a felszentelés már a csecsemőkorban lezajlott.⁹¹ E gyakorlatra utal Awāt-Aja, Warad-Erra lányának esete is, aki azon kevés, név szerint ismert Šamaš-*nadītumok* egyike, kinek beavatásáról lényeges információk maradtak ránk.⁹² A kérdéses ceremónia Samsu-ilūna 7. évében zajlott le, Awāt-Ajára azonban már egy hét és egy tíz évvel korábbi szöveg is *nadītum*ként utal.⁹³ Lamassātum fentiekben idézett esetében is látható az időbeli különbség az említett aktus, és az ekkor megszabott hozomány tulajdonképpeni átadása közt: az utóbbi cselekedetet anyja és fivérei hajtották végre, így házasságkötésekor atyja, Sīn-erībam már minden bizonnyal halott volt.⁹⁴

Joggal tiltakozhatnánk, hogy az utóbbi két eset közt a nyilvánvalóan általános, korai felszentelésen túl nem állítható fel további párhuzam, hiszen Marduk *nadītuma* férjhez ment, a Šamaš-papnő pedig *gagūmba* vonult. Ismeretes azonban két adminisztratív szöveg, melyekből kiderül, hogy az új háztartásba való belépés valójában nagyon is hasonló módon zajlott. Egy kiadásokat rögzítő beszámolóban a következő kulcsmondatokat olvashatjuk: „A napon, melyen ráhelyeztem Šamaš kötélét a kezére [...] a kirrum kiöntéséhez; [...] a napon, melyen elvezetik; [...] mely az ő terhatuma; [...] a napon, melyen idevezettük őt.”⁹⁵ Annak ellenére, hogy korántsem tisztázott, az adatokat ki és milyen célból jegyezte fel, a kezdő sorokból egyvalami világosan kitűnik: a listázott költségek egy Šamaš-*nadītum* beavatásával állnak kapcsolatban.⁹⁶ Eltekintve azonban e lényeges soroktól, a szöveget méltán sorolhatnánk a civil házassági ceremóniákkal kapcsolatos gazdasági számvetések közé: a *kirrum*, *terhatum* és az „elvezetés” mind-mind az ilyen jellegű dokumentumok jellemző elemei.⁹⁷ Noha a homályos értelmű *kirrum* más kontextusban is előfor-

⁸⁸ RENGER, 1967. 153.

⁸⁹ WILCKE, 1982. 447.

⁹⁰ Az óbabilóni papnő-nevek tárgyalása: STAMM, 1968. 124–126. J. J. Stamm megállapította, hogy a theophorikus elemet tartalmazók számítottak a leggyakoribbnak. Harris megcáfolta az utóbbi feltevést, mindazonáltal rámutatott, hogy bizonyos theophorikus nevek gyakoribbak voltak a Šamaš-*nadītumok* esetében. Példának okáért (a népszerűségüknek megfelelő sorrendben): Amat-Šamaš („Šamaš szolgálólánya”), Niši-īnišu („Emeld fel az ő szemét”), Lamassī („Az én védőszellemem”), Bēlessunu („Az ő úrnőjük”), Bēltani („A mi úrnőnk”), Iltani („A mi istennőnk”), Erišti-Aja („Aja kérése”), stb. HARRIS, 1964. 127. Lásd még RENGER, 1967. 153.

⁹¹ A névadás idejéről részletesebben: HARRIS, 1989. 153–154., RENGER, 1967. 153.

⁹² PBS 8/2. 183. Si 7., lásd később.

⁹³ VAS 9. 70/71. Ha 43., VAS 9. 144/145. Ha 40. Bővebben: HARRIS, 1962. 3., HARRIS, 1964. 114.

⁹⁴ WILCKE, 1982. 445.

⁹⁵ „ud-um qa₂-am ša ^dUtu 2. a-na qa₂-ti ša aš-ku-nu [...] 5. i-na ki-ir-ri-im ša-pa-ki-im [...] 8. ud-um ta-ri-ša [...]” CT 4. 18b. Rv. (= Reverse, ang.: hátlap) 13. „ša te-er-ha-ti-ša [...] 15. ud-um ni-it-ra-a-ši” Obv. (= Obverse, ang.: előlap) 1.

⁹⁶ HARRIS, 1964. 114–116., HARRIS, 1975. 308., HARRIS, 1989. 154., WESTBROOK, 1988. 65.

⁹⁷ WESTBROOK, 1988. 65.

dul,⁹⁸ az *Ešnunnai törvényekben* (27–28. §§.) egyértelműen úgy utalnak rá mint döntő tényezőre egy házasságkötés érvényessége szempontjából,⁹⁹ és egy óbabilóni kori, esküvői kiadásokat érintő egyedülálló lista (UET 5. 636.), amelyet S. Greengus publikált, szintén említi.¹⁰⁰ A *terhatumot* általában „menyasszonypénz”-ként fordítják, kifizetése alapvető eleme volt egy eljegyzés házassággá tételének. És a vőlegény, miután eleget tett anyagi kötelezettségének, valóban a menyasszony urává vált.¹⁰¹ Hasonlóan sokat mondanak a *naditum* elvezetésére (akkád *tarûm*) utaló kijelentések, amelyek az *in domum deductio* rítusát idézik fel: a menyasszony régi otthonából való formális elvezetésének, s új háztartásába való belépésének rituáléja szintén hozzátartozott az óbabilóni házasságkötésekhez.¹⁰² A legközelebbi párhuzam ismét az UET 5. 636-ban található, amely listázza a kiadásokat „*a napon, melyen elvezették őt*”.¹⁰³

A második, szintén adminisztratív jellegű szöveg (PBS 8/2. 183.) további bizonyosságokat szolgáltat arról, hogy a papnő családja és a „*kolostor*” között, illetve a hagyományos házassági megállapodások során végbement ajándékcsera analógnak tekinthető. A beszámoló a korábban már említett Awât-Aja *gagûmba* költözése kapcsán listázza az utóbbi által a (leendő) papnő családjának kiadott *biblum* tartalmát,¹⁰⁴ ezen *biblum* pedig (mely a CH 159–161. §§-aiban is megjelenik) nem más, mint a vőlegény által leendő apósa házába eljuttatott házassági ajándék.¹⁰⁵

A *gagûmba* való belépés és a házasságkötés közti párhuzamok tehát világosak, beiktatásától kezdve a Šamaš-*naditum* egy istenség háztartásához, ha úgy tetszik, családjához tartozott. Harris álláspontja szerint, mivel jelen esetben a *gagûm* gondoskodik azon házassági ajándékokról, melyeket hagyományosan a menyasszony apósa adott át, az isteni após nem lehet más, mint maga Šamaš.¹⁰⁶ Ezek szerint a papnő az istenség jövőbeli menyének tekinthető, aki az utóbbi háztartásában él, megfeleltethetően az úgynevezett *kallûtum*-intézménynek.¹⁰⁷ Az akkád *kallatum* szó jelenthet „menyasszony”-t, „meny”-et, továbbá bizonyos istennők (többek között Šamaš hitvese, Aja) jelzőjeként is használták. Megjegyzendő azonban, hogy

⁹⁸ Például földek bérbe adásáról szóló szerződésekben, hajóutakkal kapcsolatban, vagy különböző kultikus tevékenységek mellett. A *kirrumra* vonatkozó forrásokat S. Greengus gyűjtötte össze, aki a „libáció” fordítást tartja a legvalószínűbbnek. GREENGUS, 1966. 63–66. Az eltérő véleményekről: GREENGUS, 1966. 65., 57–58. jegyzet, WESTBROOK, 1988. 30. 18. jegyzet.

⁹⁹ GREENGUS, 1966. 62., WESTBROOK, 1988. 29–30. A kérdéses törvénykönyvet általában Daduša korára datálják, akinek uralma néhány évvel Hammu-räpi trónra lépése előtt ért véget. Bővebben: WESTBROOK, 1988. 4., CHARPIN et al., 2004. 311., 654–655.

¹⁰⁰ Részletesen: GREENGUS, 1966.

¹⁰¹ DALLEY, 1980. 54., WESTBROOK, 1988. 59–60.

¹⁰² HARRIS, 1964. 116., WESTBROOK, 1988. 50–52., GREENGUS, 1966. 71.

¹⁰³ „*Lu4* -um-ti it-ru-u2-ši” UET 5. 636. 46.

¹⁰⁴ UET 5. 636. Obv. 1–23. Részletes tárgyalását lásd HARRIS, 1964. 110–114. Erről az Awât-Ajáról lásd a 92. lábjegyzetet.

¹⁰⁵ WESTBROOK, 1988. 41–43., 65., 101–102., HARRIS, 1964. 112. Esetünkben, a korábban említett VAS 9. 144/145. alapján Awât-Aja apja ekkor már tíz éve halott volt, így szerepét jelen procedúrák lebonyolításában legidősebb fia töltötte be. HARRIS, 1964. 114.

¹⁰⁶ HARRIS, 1964. 113., 116., HARRIS, 1975. 307–308.

¹⁰⁷ HARRIS, 1964. 113. Az intézményről bővebben: WESTBROOK, 1988. 17–18.

egyetlen *nadītumra* sem utaltak ekképpen.¹⁰⁸ A Napisten és *nadītuma* közti kapcsolatról mások némileg eltérő nézeteket vallanak. R. Westbrook rámutatott, hogy a fentiekben említett *terhatumot* és *biblumot* a gyakorlatban nem az após, hanem a leendő vőlegény juttatta el menyasszonya családjához – kivételt képeznek azon esetek, amikor ez utóbbi még túl fiatal volt ahhoz, hogy a házasságkötés aktív résztvevője legyen.¹⁰⁹ Šamaš tehát ennek megfelelően a leendő férj szerepében tűnne fel, akinek elsőrangú felesége Aja, a *nadītum* „Úrnője”, hármuk kapcsolata pedig hasonlatossá válna a Marduk-*nadītumok* – már említett – speciális házasságához. Itt azonban a *nadītum* töltené be az alacsonyabb rangú hitves szerepét.¹¹⁰ Bármelyik feltevést fogadjuk is el, leszögezhető, hogy a *gagûmba* való belépés alapvető változást jelentett a fiatal leányok életében.¹¹¹ E változás valójában a (rituális) házasságkötés mélyebb értelméből fakad: átmenetrítusról van szó, melynek során az avatandó nő ontológiai és társadalmi állapotának alapvető átalakulása ment végbe.¹¹²

Feltételezhető, hogy mielőtt a papnők közeli kapcsolata kialakult az említett istenpárral – vagy más szavakkal: mielőtt közel kerültek a szenthez – különböző beavatási rítusokban vettek részt. E meghatározó eseményekről azonban rendkívül csekély számú és szórványos adat áll a rendelkezésünkre. A beavatásra egy háromnapos „fesztivál”, a *šebûtu šattim* folyamán került sor, az év tizedik hónapjában.¹¹³ Azon túl, hogy az ünnep második napján, mely a halott *nadītumok* emlékének szenteltetett (*ûm šimâti*),¹¹⁴ áldozatokat mutattak be a megboldogult papnők emlékére, s hogy a CT 4. 18b. elején említett „Šamaš kötelének” az avatandó kezére helyezése is feltehetően egy, az avatáskor végrehajtott rituáléra utal, csupán egyetlen további szöveg világít rá a ceremóniák egy igen lényeges elemére. A fejezetcímben is idézett

¹⁰⁸ U. Jeyes megállapítása szerint „mind a beiktatott *nadītumokat*, mind *Aját kallatumnak* nevezték”. JEYES 1993. 265. A kijelentést nyilvánvalóan Harris fentiekben vázolt megállapításai ihlették, aki azonban – tegyük hozzá – csupán hasonlóságról beszél. Állítása igazolása végett Jeyes a CAD *kallatu* címszavára hivatkozik, ahol azonban egyetlen ilyen példa sem található. Lásd CAD K. 79–82.

¹⁰⁹ WESTBROOK, 1988. 35., 38., különösen 66.

¹¹⁰ WESTBROOK, 1988. 66. Renger hasonlóan vélekedik a kérdéses kapcsolatról: RINGER, 1967. 154. 302. jegyzet. A Šamaš-*nadītumok* leveleikben az istenségekre „Úr” vagy „Úrnő”-ként utalnak, s az előbbi valóban a férj általános, asszonya általi megszólítása volt, véleményem szerint azonban ezen állítás önmagában nem rendelkezik kellő bizonyító erővel a feltételezett „isteni poligámia” igazolásához. A Marduk-*nadītumok* házasságáról lásd az 54. lábjegyzetet.

¹¹¹ Az istenségnek szentelt leányok feltehetően „*eladó sorba kerülő*” költöztek be a *gagûmba*. HARRIS, 1972–5. 392. Az egyetlen, életkorra utaló (sajnos meglehetősen relatív) kifejezés a PBS 8/2. 183-ben olvasható: *šuhartum*, azaz „*fiatal lány*”. Obv. 5.

¹¹² Az ilyen jellegű átmenetrítusokról bővebben: ELIADE, 1999. 174–177.

¹¹³ A „fesztivál” különböző napjainak kiadásait az említett PBS 8/2. 183. további része tárgyalja. Rv. 24–43. A kérdéses hónap említése: Rv. 40. Lásd még HARRIS, 1964. 113., HARRIS, 1972–75. 392., HARRIS, 1975. 308.

¹¹⁴ Szó szerint a „*végzetük/sorsuk napja*”. A kifejezés arra a mezopotámiai nézetre utal, amely szerint az ember életét az istenek előre meghatározták, így a „végzet szerinti” halál tulajdonképp a természetes halállal egyenértékű. Bővebben: HARRIS, 2000. 5.

első találkozás az istenpárral (azaz kultuszszobraikkal) nagy valószínűség szerint szintén ekkor történhetett.¹¹⁵

A házasság és a *gagûmba* költözés közötti hasonlatosságokat vizsgálván egy további párhuzam is szembe tűnik. Ahogyan ez a CH-ből is kiderül, egy nő, midőn férjhez ment, s elhagyta korábbi otthonát, hozományt vitt magával ura házába. A CH e javakra *šeriktum*ként utal, az ismert szövegek azonban kivétel nélkül a *nudunnûm* kifejezést használják ugyanezen értelemben – ahogyan én is a továbbiakban.¹¹⁶ Noha meglehetősen kevés óbabilóni kori hozománylistát ismerünk, megállapítható, hogy a *nudunnûm* alapvető részét olyan tárgyak képezték, melyek létfontosságúak voltak egy újdonsült háziasszony számára: főképp háztartási eszközök, például őrllökövek, edények, üstök.¹¹⁷ A hozomány ezen felül – a család anyagi helyzetétől függően – tartalmazhatott ékszereket, ruhákat, bútorokat és egyéb ingóságokat, valamint rabszolgákat illetve ingatlanokat is; az általánosításokkal azonban óvatosan kell bánnunk, s szem előtt kell tartanunk, hogy a házasságok legtöbbször megkötése nem tette szükségessé a családok közti megállapodások írásba foglalását. A házassági szerződések elsődleges funkciója a tulajdonviszonyok tisztázása, s erre csak jelentősebb hozomány esetében került sor. Más szavakkal: ilyen szerződést csupán kivételes esetekben írtak, így az ezekben szereplő hozománylisták sem tükrözik hitelesen a mindennapi gyakorlatot.¹¹⁸ A *nudunnûm* kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy a feleség saját tulajdonát képező, értékesebb elemeket nyilvánvalóan a férj kezelte, s az asszony halála után mindezt az általa szült gyermekek örökölték.¹¹⁹ Végső soron tehát a férj családja férfiágának birtokába került.

*Nudunnûm*ot azonban nem csupán a házasodó leányok (és papnők) kaptak: számos példa illusztrálja, hogy a *gagûmba* belépő *nadîtum*ok hozományát apjuk (illetőleg családjuk) szintén köteles volt kiadni. E hozomány az előbbieken említetthez hasonlóan a saját háztartás fenntartásához szükséges alapvető javakból és rabszolgákból állt (a *gagûm* falain belül a továbbiakban a papnők saját házaikban

¹¹⁵ LFB 4. 8–10., lásd a 82. lábjegyzetet. Egy korábban publikált szövegben (GOETZE, 1948. 77–78., 104. 6. szám) található egy homályos utalás egy ceremóniára, melynek során Iltani hercegnőt (Abi-ešuh lányát), Šamaš *nadîtum*át „lefröcskölték”: „8 *puhādū (silā)* SUD.A / *a-na ne-pe2-eš-ti bārîm (maš2-šu-gid2-gid2)* / *i-nu-ma mārat (dumu-mi2)* šarrim (*lugal*) / *is-sa3-al-hu*” („8 SUD. A bárány a jós rituáléjához, midőn a király leánya lefröcsköltetett”). Egyesek szerint e rituálé bizonyosan a beavatás keretében zajlott le: JEYES, 1993. 264., RENGEL, 1967. 154. Mások viszont vitatják e nézetet: HARRIS, 1962. 6., HARRIS, 1975. 308. Létezik egy harmadik vélemény is, mely szerint e kontextusban a *salāhum* igét valójában „megbetegedni”-ként kell fordítani, s a cselekedet purifikációs szertartásként értelmezendő. STOL, 1979. 5. 20. jegyzet, KLENGEL, 1999. 263. 27. jegyzet, lásd még CAD S. 1b., 96. *salā’u* címszó.

¹¹⁶ A CH rendelkezései, és a mindennapi gyakorlat közti ezen eltérésekről, illetve a lehetséges magyarázatokról lásd DALLEY, 1980. 53., WESTBROOK, 1988. 24., WILCKE, 1982. 440.

¹¹⁷ WESTBROOK, 1988. 90., DALLEY, 1980. 55–56., STONE, 1980. 57.

¹¹⁸ GODDEERIS, 2002. 16–17. A megállapítások a „hagyományos” házasságokkal kapcsolatosak. Többnejűség esetén (ami már önmagában is speciális esetnek számított) a szerződés egyéb célokat is szolgált, hiszen ekkor szükség volt a feleség státuszának rögzítésére is.

¹¹⁹ WESTBROOK, 1988. 91–94.

laktak),¹²⁰ s mivel legtöbbjük vagyonos családból származott, számos esetben tekintélyes mennyiségű további ingóságot, illetve ingatlan-birtokot is magába foglalt. A hasonlatosság azonban itt véget is ér. A *nadītumok* hozományukon felül ugyanis egy olyan sajátos ajándékot, „gyűrűpézt”-t (*šewirum/šawirum*) is kaptak atyjuktól, amellyel szabadon rendelkeztek,¹²¹ és önálló üzleteket bonyolíthattak le. Egy szöveg még örökül hagyását is megemlíti.¹²² További jelentős különbségeket a *nadītumok* hozományával kapcsolatos törvényi rendelkezésekben fedezhetünk fel, melyek egyúttal a papnők sajátos jogi státusára is rávilágítanak.

„A *gagûmban lakó nadītum* [...] atyja házának
vagyonából egy örököshöz hasonlóan részesedjék.”¹²³
Hozomány, ellátás és örökösödési jog

„A fiatalabb és idősebb örökös intézménye nem létezik Sipparban” – állítják ezt egy korabeli levélben,¹²⁴ s más szövegekből is kiderül, hogy a primogenitúra valóban nem befolyásolta az atyai örökség felosztását e város(ok)ban: apjuk halála után a férfi örökösök egyenlő nagyságú „teljes örökrészeket” (*zizû gamrû*) kaptak a vagyonból.¹²⁵ A leánygyermek, amennyiben nem tartoztak egy speciális osztályhoz, csak rendkívül ritkán és elenyésző arányban részesedtek a patrimoniumból,¹²⁶ az esetek többségében nem örököltek, részesedésük hozományukban jelent meg, amely azonban, mint láthattuk, végül egy másik patrilineális nemzetség tulajdonává vált.

A *nadītumok nudunnûmának* kiadására, kezelésére és örökítésére ezzel szemben sajátos rendelkezések vonatkoztak, amelyeket a CH több paragrafuson keresztül tárgyal. Ezek azon túl, hogy lehetővé teszik az intézmény háttérben meghúzódó

¹²⁰ A házat esetenként egy másik vagyonos *nadītumtól* bérelték. Lásd többek között HARRIS, 1975. 306., 309. és 311.

¹²¹ DRIVER-MILES, 1952. 365., 379., RENGER, 1967. 161., HARRIS, 1975. 316., HARRIS, 1989. 155. A sippari szerződésekben számos példát találhatunk arra, hogy egy *nadītum* a „gyűrűpézzen” (*ina har ku-babbar-ša* vagy *ina šewiriša*) vásárol meg valamit. CT 47. 8., CT 45. 26. További példák: RENGER, 1967. 161., HARRIS, 1975. 316.

¹²² CT 6. 33a., lásd RENGER, 1967. 161. A *šewirum* (karkötő), illetve az esetenként hasonló értelemben használt *unqum* (gyűrű) kifejezések valóban ezüst ékszerekre utaltak, s az ilyen atyai ajándék teljes súlya (értsd: értéke) akár a 10 *manûmot* (5 kg) is elérhette. Ezen ékszereket azonosították a chicagói Oriental Institute-ban fellelhető ezüst karikákkal, melyekről, úgy tűnik, vásárláskor levágták a megfelelő súlyú darabot. Lásd GODDEERIS, 2002. 391., CHARPIN et al., 2004. 900-901. Az azonosításról, illetve a kapcsolódó szöveges bizonyítékokról bővebben: POWELL, 1978. 219-222., 226-227. és 228-230. Az említett tárgyakról készült fotókat lásd POWELL, 1978. 239-241.

¹²³ „*nadīt gagûm ... ina makkûr bît abim kîma aplim ištên izâzma*” CH 180. §., (xxxviii 43-59.), 45., 52-55. sor. A teljes paragrafus átírása és fordítása: ROTH, 1995. 118. Magyarul: ÓKTCH, 151-152.

¹²⁴ „*ap-lu-tum še-he-er-tum u₃ ra-bi-tum / i-na zimbir^{ki} u₂-ul i-ba-aš-š*” CT 43. 92. (= AbB I. 92.) Rv. 16-17.

¹²⁵ HARRIS, 1976. 130.

¹²⁶ Az ilyen női örökösökkel kapcsolatban, akikre a tulajdonnak csupán egy kis részét hagyományozták, rendkívül kevés példát ismerünk. HARRIS, 1976. 129. 4. jegyzet.

sajátos gazdasági tényezők felvázolását, kivételesek abban a tekintetben is, hogy bizonyíthatóan a CH összeállítása előtt is érvényben levő szokásjogot tükrözik, s számos példa tanúsítja, hogy a mindennapi jogi gyakorlatban a bennük megfogalmazott rendelkezések szerint jártak el.¹²⁷

A 178. §. alapján a *nadītum* hozományát, amennyiben atyja a kiadásáról szóló táblán nem határozta meg a papnő szabad rendelkezési jogát (*mala libbiša la ušamšiši*), az apa halála után fivérei igazgatták, akik a birtok („örökrész”) értékének megfelelően (*kima emūq zittiša*) étellel, olajjal és ruhával látták el nővérüket. Kötelességük elmulasztása esetén a *nadītum*nak jogában állt bérbe adni „földjét és kertjét” egy olyan, általa kiválasztott földművesnek, aki ettől fogva „rendszeresen ellátja őt”.¹²⁸ Rendkívül lényegesek a további kikötések: a *nadītum* nem idegeníthette el az atyjától kapott javakat, s öröksége fivereinél maradt meg (*aplūssa ša ahhišama*). A papnő ellátása tehát a család férfitagjainak jogi (és erkölcsi) kötelessége volt,¹²⁹ s az ellátmány, ahogyan a 178. §-ból is kitűnik, általában gabonából (*iprum*), gyapjúból (*lubušum*) és olajból (*piššatum*) állt, illetve más szövegek alapján magában foglalta az úgynevezett „ünnepi járadékokat” (*piqittum*) is.¹³⁰

Ahogyan R. Harris már korábban rámutatott, a sippari dokumentumok és a CH rendelkezésének szófordulatai közt számos hasonlatosság fedezhető fel.¹³¹ Az ismert példák közül a legérdekesebbnek egyértelműen két, Sābium uralma idejére (i.e. 1844–1831) datálható, illetve egy Sîn-muballiṭ korából származó szöveg mondható. A CT 6. 47a. Sa 10. szerint Munawwirtum, Adad-bāni lánya, mivel fivérei (valószínűsíthetően) nem gondoskodtak róla megfelelően, „örökrészét oda adhatja, hová neki tetszik” (*ašar ṭābušim aplūssa inaddin*).¹³² A másik dokumentumban (BDHP 22/23., Ša 11.) olvasható ítélet ugyanezen kifejezést alkalmazza, hasonlóan a harmadik szöveghez (BDHP 70.), ahol a szófordulat minimális eltéréssel jelenik meg.¹³³ Mindkettő feltűnően emlékeztet a CH szóhasználatára,¹³⁴ noha jóval annak összeállítása előtt íródtak. Látható tehát, hogy a kérdéses paragrafus nem tekinthető újszerű rendelkezésnek: valójában a korábbi szokásjog megerősítéséről beszélhetünk.

¹²⁷ Megjegyzendő, hogy a CH rendelkezéseinek érvényességét, törvény-értékűségét több kutató is vitatja, minderről részletesebben lásd a negyedik fejezetet.

¹²⁸ „*eqeša u kirāša ana errešim ša elissša ṭābu inaddinma erreša ittanašiš*” CH 178. §. xxviii 3–8. A teljes paragrafus: ROTH, 1995. 117. Magyar fordítás: ÓKTCH, 151.

¹²⁹ Ezen cselekedetet leggyakrabban a *našūm* Gt („ellátni”) fejezi ki, bár a szövegek esetenként egyéb kifejezéseket is használnak, például *akālum* Š („étetni”), *šadūm* D („étellel ellátni”), stb. A terminológiáról részletesen: STOL, 1998. 61–63.

¹³⁰ A *piqittum* beszolgáltatása a *nadītum*ok (valamint a „kolostori” hivatalnokok) sajátos kötelezettsége volt a *gagūm* felé, mely különböző ünnepnapokon, egy esztendő folyamán maximálisan hat alkalommal volt esedékes; tartalmából (liszt, hús, sör) ítélve a járadékot feltehetőleg a közös ünnepi étkezések során használták fel. HARRIS, 1963. 149., HARRIS, 1964. 128–130., HARRIS, 1972–75. 392., lásd még többek között RENGER, 1967. 159–160.

¹³¹ VAS 13. 34., CT 2. 24., VAS 9. 199., további példák: HARRIS, 1961a. 165ff.

¹³² xi 15f. A teljes paragrafus: ROTH, 1995. 117. Magyar fordítás: ÓKTCH, 151. Bővebben: HARRIS, 1961a. 166.

¹³³ „*ašar eli<ša> ṭābuma inaddin*” BDHP 70. 13ff.

¹³⁴ Lásd a 128. lábjegyzetet.

A fentiekhez hasonló utalások azonban nem korlátozódnak a jogi és adminisztratív szövegekre: ugyanazon Awāt-Aja, kinek beavatásáról a korábbiakban érdekes részleteket tudtunk meg,¹³⁵ egy másik, fivérének írott levelében hozománya kiadásának késlekedése miatt panaszkodik, s láthatóan tökéletesen tisztában van jogai-
val: „Mióta atyám végzetére ment, fivéreim a táblámnak megfelelő hozományt nem adták át [...] a nadītum, akit fivéreim nem látnak el élelemmel, örökségét oda adhatja, hová neki tetszik”.¹³⁶ A hozományt igazgató családtagok ilyen s hasonló jellegű mulasztásai nem voltak ritkák: számos levelet ismerünk, melyekből kiderül, hogy több nadītum is „éhezett” ellátásának elmaradása miatt. Bár megjegyzendő, hogy ezek a kijelentések némi fenntartással kezelendők, mivel nem kizárt, hogy egy mindezidáig kevésbé tanulmányozott „női retorika” megnyilvánulásai.¹³⁷

A 178. §. kulcsmondata egyértelműen az utolsó, amely kiköti, hogy e nők vagyona haláluk után – kötelességeik elmulasztására való tekintet nélkül – legközelebbi férfi hozzátartozóikra száll. A sippari dokumentumokból kiderül, hogy esetenként maga az apa volt a megnevezett örökös,¹³⁸ (illetve miután ő „végzetére ment”, a fiúgyermek), ami rávilágít a nadītum jogaiban fellelhető korlátozások céljára: a kérdéses vagyon – ellentétben a korábban említett, „hagyományos” hozományokkal – visszatért a család férfiágához. A 179. §-ban ezzel szemben a papnő atyja írásos felhatalmazást ad, melynek értelmében leánya szabad rendelkezést kap, „tulajdonát oda adhatja, ahová neki tetszik. Fivéreim nem támaszthatnak jogi követelést vele szemben”.¹³⁹ Noha az ilyen nadītum kétségtelenül előnyösebb helyzetbe került, hisz nem a családtagok jóindulatától függött, ellátását maga is biztosíthatta ingatlanjai (illetve olykor ingóságai, például rabszolgái) kiadásával,¹⁴⁰ szabadsága meglehetősen relatív. Egy idegen örökös megnevezése családja számára a patrimonium egy (feltehetően jelentősebb) részének elvesztését eredményezte volna, ilyesmi vélhetőleg a nadītumnak sem állt szándékában – illetve módjában. Az örökös a gyakorlatban sok esetben ugyancsak a fivérek közül került ki, azzal a különbséggel, hogy a papnő „szabadon” választhatott közülük.¹⁴¹ Egy további alternatíva az örökös – természetesen szintén nadītum – megnevezése volt, aki elvárhatóan a végrende-

¹³⁵ Lásd a 82. lábjegyzetet.

¹³⁶ „(22) iš-tu a-bi a-na ši-im-ti-im / il-li-ku a-ah-hu-ia / nu-du-na-am ša pi₂-i űp-pi₂-ia / u₂-ul id-di-nu-ši-im... (28) na-di-tum ša a-ah-hu-ša / [i-n]a ip-ri-ša / la ˁit^ˁ-ta-na-šu-ši / a-ˁša-ar^ˁ li-bi-ša / ap-ˁlu^ˁ-sa₃ i-na-di-in” LFBFD 6. Rv. 22–24, 28–32. A levél részletes tárgyalása: WILCKE, 1982. 448–450. Sajnos mivel nem tudjuk, hogy Awāt-Aja pontosan mikor élt, nem sorolhatjuk be a korai szokásjog érvényéről tanúszkodó szövegek közé. Lásd HARRIS, 1961a. 167. Megjegyzendő, noha a papnő itt az „örökség átadására” utal, a szituáció valószínűleg megfelel a CH 178. §-nak, azaz feltehetőleg valaki másnak adná ki ingatlanjait, éves/havi járadék fejében.

¹³⁷ MHET II/3. 459., AbB 3. 19., AbB 10. 25., LFBFD 6., TCL 1. 23., stb. A további példákat lásd: STOL, 1998. 186–188. Az említett „női retorika”: HARRIS, 1962. 7., HARRIS, 1989. 155.

¹³⁸ STOL, 1998. 95.

¹³⁹ „warkassa ˁma eliša űbu inaddin ahhūša ul ibaqqarūši” CH 179. §. xxxviii 38–42.

¹⁴⁰ Lásd többek között HARRIS, 1975. 311–312.

¹⁴¹ CT 2. 41., CT 4. 1b., lásd HARRIS, 1961a. 167–168.

kező unokahúga, s akit a *nadītum* sok esetben adoptált.¹⁴² E megoldás több szempontból is előnyösnek tekinthető, hiszen amellett, hogy a tulajdon továbbra is a családban maradt, a fiatal papnő az örökség (*aplūtum*) fejében köteles volt ellátni nagynénjét, akinek idős napjaiban – utódok híján – ez létfontosságú lehetett.¹⁴³

Mindazonáltal ismerünk olyan *aplūtum*-szerződést is, ahol a „*vagyon örökösnyőjét*” (*rēdit warkatim*) nem fűzték rokoni szálak a végrendelezőhöz: kiváló példa erre egy Bēlessunu s egy Amat-Mamu nevű Šamaš-*nadītum* esete. Bēlessunu, Mannium lánya számos ingatlant (összesen 46 *ikūm* földet, egy a *gagūmban* található házat, illetve parcellákat),¹⁴⁴ rabszolgát és egyéb ingóságot mondhatott magáénak. Mindez atyjától kapott hozományából, illetve a nagynénje által reá hagyott örökségből tevődött össze, amellyekkel szabadon rendelkezhetett (*mali libbaša mašiat*).¹⁴⁵ A tekintélyes vagyont azonban az általános gyakorlattal ellentétben nem fivérei vagy unokahúgai örökölték, hanem teljes egészében („*a pelyvától az aranyig*”) Amat-Mamu birtokába került, aki egy másik jómódú család sarja volt, s aki – Bēlessunu ellátása fejében – már az eredeti *aplūtum*-szerződés létrejötte után „*kezében tartotta*” azt.¹⁴⁶ A végrendelező halála után unokahúgai – akik szintén Šamaš-*nadītumok* – ugyan megkísérelték visszaszerezni családi tulajdonukat, de a bíróság alaptalannak találta követelésüket, s Amat-Mamu javára döntött.¹⁴⁷ Szövegünkéből azonban az is kiderül, hogy Bēlessununak az örökség elidegenítésével kapcsolatos (szabad) rendelkezése valójában nem más, mint kényszer-megoldás: örökös státusa fejében a vagyonos Amat-Mamu kifizette Bēlessunu jelentős adósságait, így a teljes anyagi csődtől mentette meg őt.¹⁴⁸

A patrimonium egy *nadītum* általi elidegenítése tehát csak kivételes esetekben, jelentős anyagi problémák miatt történhetett meg, s a soron következő CH 180. §., csakúgy, mint a korábban tárgyalt CH 178. §. ki is küszöböli ennek lehetőségét. A

¹⁴² STOL, 1998. 98. A rokoni kapcsolatok megállapítása a források esetlegességéből kifolyólag természetesen nem minden esetben lehetséges, az ismertebb családoknál azonban e tendencia figyelhető meg. GODDEERIS, 2002. 381. Megjegyzendő, hogy egy (vagyonos) *nadītum* akár több különböző örököst is megnevezhetett, lásd CT 47. 47., CT 48. 5. A további speciális eseteket lásd STOL, 1998. 99–103.

¹⁴³ STOL, 1998. 61., RENGER, 1967. 163.

¹⁴⁴ A kérdéses ingatlanok felsorolását lásd CT 47. 63. Obv. 3–19. 1 *ikūm* = 3600 m²

¹⁴⁵ CT 47.63. Rv. 43.

¹⁴⁶ „iš-tu pe-e a-di **ku₃-sig₁₇** ša Be-le-su₂-nu **dumu-mi₂** Ma-ni-um / ir-šu-u u₃ i-ra-aš-šu-u ša **Geme₂-^dMa-mu-ma a-pil-ti-ša / **dumu-mi₂** Sîn-diğir a-di Be-le-su₂-nu ba-al-ṭa-ta^(sic) / mi-im-ma-ša qa₂-ti **Geme₂-Ma-mu u₂-ka-al-ma.**” „A pelyvától az aranyig (mindaz) ami Bēlessunu, Mannium lánya birtokába került s kerülni fog, Amat-Mamué, örökösnyőjé, Sîn-ilum lányáé. Míg Bēlessunu él, mindenét Amat-Mamu tartja kezében” CT 47.63. Obv. 24–27.**

¹⁴⁷ „...ni-šu-ut Be-le-su₂-nu / **nita₂** u₃ **mi₂** ma-li i-ba-aš-šu-u₂ a-na **Geme₂-^dMa-mu **dumu-mi₂** Sîn-diğir / u₂-ul i-ra-gu-um.” „...Bēlessunu rokonsága, férfi és nő, ahányan csak vannak, Amat-Mamuvál szemben nem támaszthat követelést.” CT 47.63. Rv. 67–69. A táblán rögzített per részleteit, illetve a releváns sorok átírását és fordítását lásd CHARPIN, 1986. 133–136.**

¹⁴⁸ „2/3 **ma-na** 6 **gin₂ ku₃-babbar** hu-bu-li ṽBe-le-su₂-nu / **Geme₂-^dMa-mu **dumu-mi₂** Sîn-diğir i-pu-ul / ṽBe-le-su₂-nu u₂-ul uh-ta-ba-al / mi-im-mu-ša a-na hu-bu-li-ša u₂-ul iz-za-az” „A 2/3 manûm 6 šiqlum ezüstöt, Bēlessunu tartozását Amat-Mamu, Sîn-ilum leánya kifizette. Bēlessunu nem adósodhat el, mindezen tulajdona nem állhat az ő biztosítékaként.” CT 47.63. Obv. 31–34.**

rendelkezés szerint azon *gagûmban* lakó *naditum*¹⁴⁹ vagy *sekrum*, akinek atyja halála előtt nem adták ki hozományát, „az atyai ház vagyonából egy (férfi) örökshöz hasonlóan részesedjék”.¹⁵⁰ E birtok haszonélvezeti joga egész élete folyamán megilleti, később azonban a tulajdon fivérei birtokába kerül.¹⁵¹ Az örökrész (*zittum*) legfontosabb részét olyan – általában hat és kilenc *ikûm* közötti – földbirtokok képezték, amelyek megművelése vagy bérbe adása révén a papnő biztosíthatta saját megélhetését.¹⁵²

Az utolsó rendelkezés alapján megállapíthatjuk, hogy a női örökösökkel szemben, akiknek léte csak ritkán bizonyított, részesedésük a patrimoniumból pedig elenyészőnek mondható fivérek örökségéhez képest, a *naditumok* – a 180. §. alapján – teljesen eltérő törvény általi elbírálásban részesültek, hiszen az örökösödés terén esetenként a fiúgyermekekéhez hasonló jogokkal rendelkeztek. Hasonló, de nem azonos jogokkal: egy (*gagûmban* élő) *naditum* presztízse, papnői mivolta és gyermektelensége folytán természetesen nem sorolható egyazon jogi kategóriába az egyetlen speciális osztályhoz sem tartozó leánygyermekkeivel. Mégsem jelenthetjük ki, hogy „ezen >érintetlen< nő [a törvény szemében] egyúttal férfinak is számított”.¹⁵³ Bár az utóbbi paragrafus szerint megillette a már említett „egyenlő rész”, ennek kezelésével és legfőképp örökítésével kapcsolatos mozgástere jóval szűkebb volt, mint fivéreié. Mindazonáltal a jogi státusában rejlő kettősség nyilvánvaló, s erre a CH szóhasználata is rámutat. Már néhány paragrafus áttekintése során is felfedezhető, hogy a törvénytöveg elsődleges, feltételezett jogi alanya a férfi, pontosabban a felnőtt, szabad, helyi férfilakos (*awîlum*).¹⁵⁴ Figyelemre méltó, hogy a szó nőnemű megfelelője (*awîltum*) – noha a CH számos esetben említ fiatal leányokat, férjes asszonyokat, özvegyeket sőt, saját kenyerüket kereső kocsmárosnőket

¹⁴⁹ Megjegyzendő, hogy a paragrafus harmadik sorában (xxxviii 45.) szereplő **lukur ga₂-gi₄-a-t** (akk.: *nadit gagîm*) M. Stol **lukur e₂-gi₄-a-nak** [akk.: *naditum (u) kallatum*] olvassa, egyik legfőbb, emellett szóló érve szerint ugyanis a jelen írásban is tárgyalt paragrafusokban mindig három, különböző típusú papnő jelenik meg. Stol szerint a *kallatum* ebben a kontextusban szintén egy, a kultusszal kapcsolatban álló nőre utalhat, talán egy „novíciá”-ra. STOL, 1979. 91. Noha az alternatív olvasat indoklása ésszerűnek tűnik, figyelembe kell vennünk, hogy a következő paragrafus ugyanezt az alaphelyzetet vázolja föl, viszont a papnőt itt csupán az örökrész egyharmada illeti meg. Az utóbbi rendelkezés három papnő-csoport tagjait érinti, melyek közül a *qadištumok* és *kulmašitumok*, ahogyan korábban láthattuk, házasodhattak. Valószínű tehát, hogy a velük egyetemben itt megemlített *naditumok* Marduknak szenteltettek, s ezt valójában a 180. §. kérdéses sora erősíti meg: a CH összeállítói az azonos helyzetben eltérő jogokkal rendelkező *naditumok* közti különbséget úgy fejezik ki, hogy világossá teszik az itt megjelenő papnők kapcsolatát a *gagûmmal*.

¹⁵⁰ Lásd a 123. lábjegyzetet.

¹⁵¹ „*Adi balât ikkal warkassa ša ahlîšîma.*” CH 180. §. xxxviii 56–59. „*Míg él, ő tartja (ezt kézben), (később) tulajdona fivéreit illeti.*”

¹⁵² A leggyakoribb földmért egyértelműen a 9 *ikûm*, amit a „9 *gan dûlôje*” (**a-gar₃ 9 gan₂-e**) elnevezés is tükrözi, eredetileg e térségben helyezkedtek el a *naditumok* ellátását biztosító földparcellák. Lásd STOL, 1998. 68., HARRIS, 1975. 310., 379.

¹⁵³ HARRIS, 1989. 155.

¹⁵⁴ A társadalmi nemről mint az egyén jogi státusa meghatározásának egy lényegi kritériumáról a CH-ban bővebben: ROTH, 1998. 173–174., 181.

is – csupán egyetlen alkalommal fordul elő (110. §.), s talán nem meglepő, hogy éppen egy *nadītumra* utal. Az általános *sinništummal* („nő”-vel) szemben e megnevezés jóval árnyaltabb: olyan szabad nőre utal, aki adott esetben független gazdasági kezdeményező erővel rendelkezett, s ahogyan látható lesz, néhány *nadītum* esetében helytálló M. Roth azon megállapítása is, mely szerint a kifejezés egy korabeli „üzletasszonyra” utalt.¹⁵⁵ Miután áttekintettük, honnan származott a papnők alaptőkéje, érdemes megvizsgálni, hogyan kezelték azt önálló és kevésbé önálló tranzakcióik során.

*„Ha egy nadītum kocsmát nyit...”¹⁵⁶
A nadītumok szerepe az óbabilóni gazdaságban*

A mezopotámiai történelemben a legkorábbi időszakoktól kezdve találhatunk példákat olyan vagyonos nőkre, akik üzleti tranzakciók résztvevői, tanúi, illetve saját tulajdon birtokosai voltak. A források számba vételekor azonban felmerül a kérdés: tekinthetők-e a dokumentumokban önállóan feltűnő nők, illetve tevékenységeik függetlennek? A válasz természetesen kor- és kultúrafüggő, s mint látni fogjuk, a legtöbb esetben korántsem egyértelmű. A sippari szövegekből ismert, s a helyi gazdasági életben jelentős szerepet játszó *nadītumok* legtöbbször jogi és adminisztratív jellegű dokumentumokban szerepel. A legkülönbözőbb üzleti vállalkozások résztvevői: bérbe adják földjeiket, házaikat, szolgálkat, kölcsönöket folyósítanak, s ingatlanokat vásárolnak.¹⁵⁷ Gazdasági tevékenységük egyfelől saját ellátásukat biztosította, ugyanakkor néhányuk tekintélyes mértékben meg is növelte a ráhagyományozott családi vagyont hosszú élete folyamán.¹⁵⁸ A korábbiakban már felfedezhettük a patrimonium egybentartásának szándékát, ami speciális jogi helyzetükben nyilvánult meg, s ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy ingatlanvásárlásaik gyakorta a családi birtokok környékére koncentráálódtak.¹⁵⁹ A

¹⁵⁵ ROTH, 1999. 459.

¹⁵⁶ „šumma nadītum [...] bīt sibim iptete” CH 110. §. xxv 36., 39.

¹⁵⁷ Eme tranzakciókról részletesebben lásd többek között HARRIS, 1975. 310–12. Megjegyzendő, hogy az ismert sippari szövegek alapján valószínűsíthető egy, a tulajdon elidegenítését korlátozó tendencia léte: ingatlanokat csupán más *nadītumok*nak adnak el, akik szinte minden esetben bizonyíthatóan rokonok. HARRIS, 1975. 310.

¹⁵⁸ A hosszú élettartam nem számított ritkának a *nadītumok* közt, ami R. Harris szerint egyértelműen gyermektelenségüknek, illetve némileg elzárt mivoltuknak volt köszönhető (az utóbbi következtében valamivel nagyobb biztonságban tudhatták magukat a korukban meglehetősen gyakori járványoktól). Lásd HARRIS, 1964. 122–123., HARRIS, 1972–75. 392., HARRIS, 1989. 159. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy míg a férfi örökösök csupán apjuk halála, s az örökség felosztása után léphettek fel önállóan a különböző üzleti vállalkozásokban, addig a *nadītumok* hamarabb átvehették hozományukat. A társadalom férfi tagjainál (látszólag) hosszabb időn át folytatott üzleti karrierjük tehát ennek fényében vizsgálendő.

¹⁵⁹ Gyakran vásároltak az apa vagy a fivérek ingatlanjaival szomszédos parcellákat, házakat, lásd CT 2. 26., CT 4. 20a., CT 47. 9., CT 47. 23., stb. Bővebben illetve a további példákért lásd HARRIS, 1975. 310.

motiváció egyértelműen arra irányult, hogy a földtulajdon egy széles és tehetős réteg kezében összpontosuljon. Ez a mezopotámiai történelem folyamán első alkalommal ekkor, az óbabilóni korban figyelhető meg: a vagyonos családok pedig igyekeztek elejét venni tulajdonuk felaprózódásának.¹⁶⁰ Ennek ellenére azt, hogy családtagjaik milyen mértékben befolyásolták a *nadītumok* ingatlanüzleteit (és egyéb tranzakcióit), nehéz megállapítani, hiszen az esetleges utasításokat, tanácsokat nyilvánvalóan sosem foglalták írásba. A sippari papnők legtöbbje helybéli volt, s feltehetőleg napi, személyes kapcsolatban állt rokonaival.¹⁶¹

A más városokból érkezett *nadītumok* gazdasági szerepéről ugyanakkor rendkívül csekély mennyiségű információval rendelkezünk.¹⁶² A nem sippari származású Šamaš-papnők kapcsán azonban feltétlenül szólnunk kell a korábban már említett babilóni hercegnőről. Jóllehet ezeknek a *nadītumok*knak társadalmi státusa és anyagi helyzete nagymértékben különbözött a többi, velük együtt élő papnőétől, tranzakcióik mégis kitűnően reprezentálják a (jómódú) Šamaš-*nadītumok* előtt nyitva álló tulajdonlási és üzleti lehetőségeket. Esetükben családjuk gazdasági érdekei természetesen mellékesnek tekinthetők, jelenlétük elsősorban az itteni *gagūm* presztízst tükrözi. (Beiktatásuk, ami egyébiránt erőteljesen emlékeztet a korábbi idők királylányainak *en*-papnővé avatására Urban – a kora óbabilóni időszakban szintén egyfajta legitimációs lépésnek tűnik a babilóni uralkodók részéről.)¹⁶³

¹⁶⁰ HARRIS, 1964. 109., HARRIS, 1975. 307., HARRIS, 1989. 153.

¹⁶¹ Korábban kérdésesnek tartották, hogy a sippari *nadītumok* elhagyhatták-e a *gagūmot*, illetve fogadhatták-e látogatókat. Noha a *gagūm* szó sumer megfelelője (**ga**-**gi**-**a**) egyértelműen egy elzárt helyre utal, s a *nadītumok* gyakori utalásai a „külvilág”-ra (*kīdum*) szintén befolyásoló tényezők voltak ezen tekintetben, a kétségek leginkább a „rács megnyílásakor” (*ina pī aptim*) kifejezés használata miatt vetődtek fel, mely a bérleti és kölcsön-szerződésekben fordul elő (a másik félnek a „rácsnál” kellett fizetnie), s amelyet a bezártságukra tett utalásnak véltek. Kiderült azonban, hogy ez a meghatározás tulajdonképp egyenértékű a „kolostor kapujában”-nal (*ina bāb gagīm*), ez utóbbi az üzletkötés, illetve a kölcsönök és bérek kifizetésének hagyományos helye volt. Az előbbi szófordulat használata pedig valójában meglehetősen rövid életű: Hammurāpi idejére korlátozódik, így feltehetően csupán egy hangzatos kifejezés átmeneti népszerűségének jele. HARRIS, 1964. 130–131. Annak ellenére, hogy a *gagūm* egy fallal körülvárt komplexum volt Sippar-Jahrurumon belül (a kolostor falával kapcsolatban lásd 80. lábjegyzet), lakói kapcsolatban álltak a „külvilággal”. A *nadītumok* leveleiben több olyan utalást is találhatunk, mely alátámasztja, hogy elhagyhatták a *gagūmot*, illetve fogadhattak látogatókat. Ezen utalásokról lásd HARRIS, 1964. 132., valamint JANSSEN, 1991. 3. 2. jegyzet.

¹⁶² E megállapítás alól egyedül a bevezetőben már említett Eli-eréssa, Nāh-ili leánya képez kivételt, aki Dilbatból költözött át a sippari *gagūm*ba (lásd 79. lábjegyzet). Figyelemre méltó, hogy míg az utóbbi városból származó dokumentumokban csupán tanúként szerepel. CT 6. 48b. 22. (bérleti szerződés), CT 8. 46. 47. (adoptálási szöveg). A dilbati szövegekben ennél valamivel aktívabb szerepben tűnik fel. Lásd HARRIS, 1962. 4. Az itteni földjeinek kiadásáról szóló szerződések tanúlistáiban több Šamaš-*nadītum* is megjelenik, így valószínűsíthető, hogy a táblákat Sipparban írták, s később átszállították őket Dilbatba. Ezen adatok azonban túlságosan szórványosak ahhoz, hogy megállapítsuk, atyja és/vagy fivérei milyen szerepet játszottak a kérdéses tranzakciók létrejöttében illetve lebonyolításában.

¹⁶³ Az *uri en*-papnők beiktatásáról mint legitimációs cselekedetről bővebben: RENGER, 1967. 118–120.

Iltani, Abī-ešuh lánya, aki vélhetően már saját korában is jelentős hírnévnek és tiszteletnek örvendett, jelen kor kutatói szemében kétségtelenül a legismertebb *nadītum*nak tekinthető. A kérdéses nevet két babilóni király lánya is viselte, ami nem meglepő, mert ahogy korábban már láthattuk, meglehetősen népszerűnek számított a *nadītumok* körében,¹⁶⁴ és csak Sipparból több mint ötven különböző, Iltani nevezetű *nadītumot* ismerünk.¹⁶⁵ A Hammur-rāpi korában, illetve Samsu-ilūna korai éveiben tevékenykedő hercegnőt pecsétlenyomata Sīn-muballit leányaként azonosítja.¹⁶⁶ A második, azonos nevű királylány esete problémásabb, mivel a források csupán a „király lánya”-ként (**ḏumu-mi₂ lugal/mārat šarrim**) utalnak rá, így atyja személye sokáig vita tárgyát képezte.¹⁶⁷ Mostanra azonban már szinte teljesen bizonyos, hogy a kérdéses király Abī-ešuh (i.e. 1711–1684).¹⁶⁸ A második Iltani több szövegben szerepel, mint bármely más *nadītum*, s ezek a szövegek egy figyelemre méltóan hosszú periódust ölelnek fel: a legkorábbiak Abī-ešuh uralma elejére datálhatók, a legkésőbbi pedig az utolsó babilóni uralkodó, Samsu-ditāna (i.e. 1625–1595) uralmának 19. évére.¹⁶⁹ Az ismert dátumok számba vétele alapján a hercegnő közel száz évet élt.¹⁷⁰ Ez ugyan még egy *nadītum* esetében is kivételesnek tekinthető,¹⁷¹ mégsem elképzelhetetlen, amennyiben feltételezzük, hogy a szövegek már korai felszentelésétől kezdve *nadītum*ként utalnak rá.¹⁷² A második Iltani méltán tekinthető a leggazdagabb ismert Šamaš-papnőnek: olyan jelentős föld- és jószág-tulajdonnal rendelkezett, hogy ennek igazgatására több hivatalnokot is alkalmazott, s hatalmas földbirtokainak megműveléséhez számos aratómunkást kellett felfogadnia.¹⁷³ Ezek az aratómunkások – akik gyakran egy *iššakku*¹⁷⁴ felügyelete

¹⁶⁴ Lásd a 90. lábjegyzetet.

¹⁶⁵ KLENGEL, 1999. 259. 2. jegyzet.

¹⁶⁶ „*Il-ta-ni / lukur* ^dUt[u/du]mu-mi₂ ^dSīn-mu-ba-li-[i]t / ge]me₂ ^dUtu ^dA-[a]” VAS 9. 17. Lásd még VAS 9. 16., VAS 13. 16., HARRIS, 1962. 6., STOL, 1987. 3. 2. jegyzet, KLENGEL, 1999. 260. 9. jegyzet. Az első Iltani tranzakcióiról bővebben: HARRIS, 1962. 6., STOL, 1987. 4., 4. jegyzet, 11., KLENGEL, 1999. 260.

¹⁶⁷ HARRIS, 1962. 6.

¹⁶⁸ KLENGEL, 1999. 262., STOL, 1987. 5.

¹⁶⁹ KLENGEL, 1999. 262. E legkésőbbi dátummal kapcsolatosan megoszlanak a vélemények, M. Stol elképzelhetőnek tartja, hogy – mivel a kérdéses szöveg (BM 64391. = MHET II. 526.) csupán „*Iltani házát*” említi – a hercegnő ekkor már (régóta) halott volt. STOL, 1987. 5. Richardson álláspontja szerint viszont e késői dokumentum egy harmadik, azonos nevű hercegnőre utalhat. RICHARDSON, 2002. 192–193.

¹⁷⁰ STOL, 1987. 5.

¹⁷¹ Lásd a 158. lábjegyzetet.

¹⁷² KLENGEL, 1999. 262., STOL, 1987. 5.

¹⁷³ A hercegnő háztartásának élén egy *šabrūm*-hivatalnok, illetve két *abarakkūm* állt. RINGER, 1967. 164. Noha funkcióik nem minden esetben világosak (HARRIS, 1964. 133–134), az utóbbi kettő kapcsán láthatóvá vált, hogy Iltani vagyonának intézői gyakorta azonosak voltak a királyi igazgatás hivatalnokaival. KLENGEL, 1999. 264. 41. jegyzet.

Az Iltani (pontosabban *šabrūm*-intézője) által felbérelt aratómunkásokról több szöveg is beszél: JCS 2. 112. 29., CT 33. 46a., TCL 1. 162., MEISSNER, BAP 22. Bővebben: HARRIS, 1962. 7., KLENGEL, 1999. 263–264.

Ingatlanvagyonán túl szólnunk kell a tulajdonát képező nagyszámú gulyáról és nyájáról is, bár ennek kapcsán megjegyzendő, hogy az állattartás a *nadītumok* között meglehetősen ritkának

alatt álltak – nem csupán a hercegnő saját birtokában lévő, hanem az általa bérelt földeken is dolgoztak, ami további bevételt jelentett a hercegnő számára. Mindezek után nem meglepő, hogy a második Iltani – sok, nála jóval szerényebb körülmények között élő *nadītum*mal egyetemben – hitelezőként is feltűnik. Számos szerződés számol be az általa (gabona illetve ezüst formájában) folyósított kamatos kölcsönökről.¹⁷⁵ Mind közül a legérdekesebb egy kölcsönokmány, amely nem csupán a kölcsön tényét, hanem a hercegnőnek a *nadītum*ok közötti egyedülálló státusát is híven tükrözi. Ennek tanúsága szerint Iltani egy ház vételárához (*ana šam₂ e₂*) folyósított kölcsönt.¹⁷⁶ A kölcsön igénylői azonban nem egyszerű magánemberek, hanem „*bírók és a sippar-jahrurumi kárum*”, azaz az ikervárosok egyikének fő adminisztratív testülete.¹⁷⁷

Az utóbbi üzlet nyilvánvalóan kivételesnek tekinthető, és létrejöttében döntő szerepet játszott az, hogy a hercegnő a többi papnótól különböző társadalmi helyzetben volt. Sikeres üzleti vállalkozásokra azonban a nem királyi vérből származó *nadītum*ok esetében is bőven találhatunk példát. A papnők bevételeinek egy további forrását ingatlanjaik bérbe adása jelentette, s az ilyen jellegű vállalkozások gyakorta az egyes *nadītum*ok társulása révén jöttek létre. Ők ezáltal jelentősen megnövelték gazdasági erejüket.¹⁷⁸ Jó példa erre Šāt-Aja és Amat-Aja esete. E kettő, jómódú családból származó Šamaš-papnő tevékenysége négy éven át követhető nyomon (Hammu-rāpi 37. és 40. éve között), s K. Van Lerberghe összesen hét olyan szöveget gyűjtött össze, amelyekből kiderül, hogy ezekben az években rendszeresen közösen adták ki földjeiket, és tekintélyes haszonra tettek szert.¹⁷⁹ Természetesen ilyen jellegű vállalkozásba egy *nadītum* önállóan is belefoghatott. Példának okáért Rībatum, Ippatum leányának fő bevételi forrása szintén tulajdonának bérbe adása volt: ez a tulajdon földeket, kerteket, egy házrész, illetve egy üzletet is magában foglalt.¹⁸⁰ A rabszolgák kiadása ugyancsak jövedelmezőnek számított: úgy tűnik, a papnők családja a *gagûmba* való beköltözés idején szinte minden esetben gondos-

---

számított. E kontextusban gazdagságának egyik legjobb mutatója a TCL 1. 177-es szöveg, melyből megtudhatjuk, hogy nem kevesebb, mint 1085 darab marhája volt, s ezekre hat pásztor (*nāqidum*) felügyelt. A JCS 2. 83. 10-es számú adminisztratív beszámoló szintén sokatmondó: összesen 2667 juhot említ, melyeket öt pásztor őrzött. Bővebben: GOETZE, 1948. 83–85.

¹⁷⁴ Az *iššakku*-földműves feladata a munka és munkások felügyelete volt, szolgálataiért munkaadója a learatott termény jelentékeny részével fizetett. HARRIS, 1962. 7. Az Iltani által bérelt földekről: CT 8. 17b., MEISSNER, BAP 2, MHET II/4. 552., MHET II/4. 562. Bővebben: HARRIS, 1962. 7., KLENGEL, 1999. 263.

¹⁷⁵ CT 8. 33b., CT 47. 72., MEISSNER, BAP 22. Mindezen szövegekről, illetve további példákról legújabbban: KLENGEL, 1999. 265–266.

¹⁷⁶ OLA 21. 34. Az ilyen típusú hitelekről: SKAIST, 1994. 63–72.

¹⁷⁷ „*di-ku₃meš u₃ kar zimbir_{ki}*” = „*la-ah-ru-rum*” OLA 21. 34. Obv. 4–5. A szövegről még: KLENGEL, 1999. 266. A *kārum*mal kapcsolatosan pedig lásd a 70. lábjegyzetet.

¹⁷⁸ HARRIS, 1975. 312.

¹⁷⁹ VAN LERBERGHE, 1994. 5–6. Noha számos Šamaš-*nadītum* genealógiája ismert, e két papnő származásáról meglehetősen keveset tudunk. VAN LERBERGHE, 1994. 5–6., 2. jegyzet.

¹⁸⁰ E *nadītum*ról bővebben: HARRIS, 1962. 11.

kodott egy, a *naditum* igényeit kielégítő szolgáról, sokuk azonban jóval több fölött rendelkezett, akiket rendszerint aratómunkásként adott bérbe.¹⁸¹

A fenti példák vázlatosan ábrázolják ugyan egy Šamaš-*naditum* üzleti és tulajdonlási lehetőségeit, vállalkozásaik függetlenségének lehetőségeivel kapcsolatosan azonban vajmi keveset árulnak el. Az önálló gazdasági kezdeményező vizsgálatakor ezért érdemes röviden a Marduk-papnőkhöz, illetve a CH egy sokat vitatott paragrafusához fordulnunk, mely a „kolostorban” élő *naditumok* eddigiekben felvázolt tevékenységeit is némiképp más megvilágításba helyezheti. A kérdéses rendelkezés (110. §.) azonos a korábban már említett egyetlen szöveghellyel, ahol a sokat mondó *awiltum* kifejezést alkalmazzák, s mivel vizsgálatunk szempontjából mondhatni minden egyes szava lényegbevágó, érdemes teljes egészében felidézniük. „*Ha egy naditum (az >S<-variáns: és/vagy) egy NIN.diğir,*¹⁸² *ki nem lakozik gagûmban, kocsmát nyit, vagy sörért egy kocsmába belép, ezen nőt (a >t<-variáns: naditumot) égessék meg.*”¹⁸³

A paragrafust szinte minden kutató – feltehetőleg legtöbbször a súlyos halálbüntetés ténye, illetve a kocsmá említése miatt – a prostitúcióval hozta kapcsolatba.¹⁸⁴ Eszerint a papnő, belépve egy (kétes hírnevű) ivóba, akaratlanul is prostitúció gyanújába keveredett, s mivel ez összeférhetetlen volt a tőle elvárt rituális tisztasággal, „gyalázatos” tette nyilvános kivégzéséhez vezetett.¹⁸⁵

Elsőként néhány szó az érintettekéről, illetve a tulajdonképpeni bűnről. Valójában azt, hogy hány potenciális elkövetőről beszélhetünk, csupán az „S”-variáns teszi egyértelművé, a többi esetében a protaszisz konstrukciója nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy egyetlen papnőről (egy *naditum*ról, aki NIN.**diğir**) van szó.¹⁸⁶ Bármelyik feltevést fogadjuk is el, a következő meghatározás (*ša ina gagîm la wašbat*) alapvető fontossággal bír, mivel rámutat, hogy a kérdéses *naditum* Marduknak szenteltetett. Az általa elkövetett bűn vagy bűnök természete azonban már

¹⁸¹ HARRIS, 1975. 312.

¹⁸² Az akkád olvasat – a bevezetésben elmondottak fényében – kérdéses. M. Roth a sumer címet *ugbabtum*nak írja át. ROTH, 1995. 101., ROTH, 1999. 28ff. Renger hasonlóképpen: RINGER, 1967. 146. A magyar fordításban a szintén lehetséges *êntum* szerepel. ÓKTCH, 145. M. Stol az óbabilóni papnői címetek vizsgálatában megemlíti ugyan a szöveghelyet, azonban megjegyzi, hogy ezen esetben a sumer címek (**lukur**, NIN.**diğir**) viszonya korántsem tisztázott, ahogyan az sem, hogy a törvényszöveg összeállítói a kérdéses paragrafus kapcsán melyik (ír-noki) hagyományt követték. STOL, 2000b. 465. Mivel a kérdés egyenlőre nyitott, a továbbiakban e rendelkezés kapcsán a sumer címet használom.

¹⁸³ „*šumma naditum (az >S<-variáns: u) NIN.diğir ša ina gagîm la wašbat bit sibim iptete u lu (az >S<-variáns: ulu) ana šikarim ana bit sibim iterub awiltam (a >t<-variáns: naditum) šuāti iqallûši*”. CH 110. §. xxv 36–44. ROTH, 1995. 101. Az „S”-variáns= CBS 15284. PBS 5. 93. A „t”-variáns= Ni 2553., 2565. A duplikátumokról részletesebben: ROTH, 1995. 74–76.

¹⁸⁴ Többek között: LAFONT, 1999. 454., 465., JEYES, 1993. 267., DRIVER–MILES, 1952. 205f. Harris szintén úgy véli, hogy a kocsmába való belépés a *naditum* tisztaságnak kétségbe vonását eredményezhette. HARRIS, 2000. 228. 30. jegyzet.

¹⁸⁵ Ezen értelmezés létrejöttében kétségtelenül nagy szerepet játszott az a jól ismert bibliai szöveghely is, mely szerint: „*Ha valamelyik pap leánya gyalázatos lesz, és paráználkodik, meg kell égetni, mert az apját gyalázta meg.*” MÓZ. III. 21. 9.

¹⁸⁶ ROTH, 1999. 448.

korántsem ilyen egyértelmű. A rendelkezés két, azonos következménnyel járó alternatívát nevez meg: kocsmát nyit (*bīt sībim iptete*), illetve sörért egy kocsmába lép (*ana šikarim ina bīt sībim iterub*).¹⁸⁷ Ez utóbbi, az *ana šikarim* („sörért”) meghatározás számos lehetőséget vet fel. Feltételezhetjük, hogy a papnő azért lép az ivóba, hogy mint fizetővendég, sört igyon (*ana šikarim šatīm*),¹⁸⁸ de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy eladás céljából kíván sört vásárolni (*ana šikarim šānim*), vagy pedig eladni (*ana šikarim nadānim*) a kocsmá tulajdonosának.

A paragrafus értelmezésének kulcsa egyértelműen a kontextusban keresendő. Ez szűkebb értelemben azt a négy rendelkezést (108–111. §§.) jelenti, amelyek a kocsmárosnővel (*sābitum*) kapcsolatosak, tágabban pedig a törvényeknek egy olyan – a 100. §. előtti lakúnában kezdődő, s a 126. §-ig terjedő – nagyobb csoportját, amely a gazdasági kapcsolatokat érinti, nem pedig a prostitúciót, illetve bármiféle szexuális morált.¹⁸⁹ A mezopotámiai kocsmát (*bīt sābitim/bīt sībim*) mind az ókori, mind a modern szakirodalomban gyakorta hozzák összefüggésbe kéj nőkkel, ami természetesen nem alaptalan, s megjegyzendő, hogy az ivó és a prostitúció szoros kapcsolatban állt Ištar istennővel is.¹⁹⁰ Mindazonáltal hiba lenne ennek az összefüggésnek olyan általános érvényű jelentőséget tulajdonítani, amely *teljes egészében* meghatározná a tárgyalt paragrafus tartalmát, és nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy maga az említett kocsmárosnő is alapvetően eltérő kontextusban tűnik fel. A *sābitum* (illetve férfi megfelelője, a *sābūm*) számos jogi és adminisztratív dokumentumból ismert, és funkciójának jelentőségét az ékírásos irodalomban megjelenő isteni kocsmárosnő, Siduri fontos szerepe is tanúsítja.¹⁹¹ Egy kocsmá fenntartása egyike azoknak a ritka, önálló pénzkereseti lehetőségek, amelyek a mezopotámiai társadalom nőtagjai előtt is nyitva álltak, s ezen (független) pozíció az óbabilóni korra már jelentős hagyománnyal bírt: nem véletlen, hogy a legendás – s egyetlen – uralkodó királynő, **Ku₃-Ba-U₂**, a sumer királylista tradíciója szerint szintén kocsmárosnő volt.¹⁹² A sör készítésén és eladásán túl az óbabilóni *sābitum* gyakran érdekelt volt hitelezési üzletekben is.¹⁹³ Az általa vezetett kocsmá mondhatni korabeli „bankként” is funkcionált, mely a szabad gazdálkodókat, illetve a

¹⁸⁷ ROTH, 1999. 454. Az előbbi esetében megjegyzendő, hogy a *petūm* („nyitni”) ige egyedülálló használatával állunk szemben, mindazonáltal helytállónak tűnik, hogy a hagyományos értelmezésnek megfelelően a kocsmát tekintjük tárgyának.

¹⁸⁸ DRIVER–MILES, 1952. 205ff. S. Lafont véleménye szerint e rendelkezés alapján az ittasság összeegyeztethetetlennek tűnik a *nadītum* templomi kötelezettségeivel. LAFONT, 1999. 454.

¹⁸⁹ E rendelkezésekről bővebben: ROTH, 1999. 445–448., 457. Figyelemre méltó, hogy W. G. Lambert, (noha álláspontja szerint az óbabilóni *nadītumok* prostituáltaknak tekinthetők), szintén helyteleníti a szóban forgó rendelkezés és a prostitúció összekapcsolását. LAMBERT, 1992. 138. 18. jegyzet.

¹⁹⁰ HARRIS, 2000. 228. 27. jegyzet, ROTH, 1999. 446.

¹⁹¹ Az istenek kocsmárosnője a Gilgameš eposzban tűnik fel, s a történet nőalakjai között a saját magát ellátó, dolgozó nő egyik archetípusát testesíti meg. Siduriról részletesebben: HARRIS, 2000. 121–129.

¹⁹² Jacobsen, SKL (Sumer King List) 104. HARRIS, 1989. 146. Magyar fordítása: ÓKTCH, 93.

¹⁹³ Lásd többek között HARRIS, 1989. 148., ROTH, 1999. 448. 11. jegyzet.

munkájukért fejadagokkal fizetett személyeket szolgálta ki: az előbbieknél az esedékes aratásig hitelt és ételt biztosított, az utóbbiaknak pedig segítséget nyújtott a fejadag kicserélésében más árucikre.¹⁹⁴ Az ilyen jellegű üzleti vállalkozás tekintélyes hasznot termelhetett, amit semmi sem bizonyít jobban, mint hogy a *bīt-sibimek* működtetőit pontosan nyilvántartották, és a palota meghatározott összegű, ezüstben fizetendő adó (*nēmettum*) megadására kötelezte őket.¹⁹⁵

Összegezve tehát: a CH azon szekciójában, ahol kereskedőkre és hitelezőkre vonatkozó szabályozások olvashatóak, a törvényszöveg négy paragrafus erejéig kitér az ilyen jellegű tevékenységet folytató nőkkel, a *sābitum*okkal kapcsolatos rendelkezésekre, és e négy paragrafus egyikében feltűnik a Marduk-*nadītum*, akitől megtagadja a kocsmányítás lehetőségét. Mindezek fényében leszögezhető, hogy a 110. §. szabályozása elsősorban a kérdéses papnő üzleti ügyeit, nem pedig szexualitását, moralitását érinti.¹⁹⁶ Ahogyan M. Roth rámutatott, az ilyen *nadītum* számára az, hogy nem lakott *gagūm*-ban, illetve hogy házassága révén némiképp kiszakadt családjából befolyási övezetéből, jóval nagyobb fokú gazdasági és társadalmi függetlenséget biztosított, s nyitva állt számára a lehetőség, hogy nyilvánvalóan tekintélyes alaptőkét felhasználva önálló vállalkozásokba kezdjen – méltán nevezhető tehát *awiltum*-nak.¹⁹⁷ Egy ilyen, saját érdekeit képviselő, magas rangú s vagyonos nő *sābitumi* pozícióban való feltűnése hamar kiszorította volna a gazdasági versenyből az olyan kocsmárosnőket, akik nem tartoztak egyetlen speciális osztályhoz sem, és nyilvánvalóan szerényebb anyagi háttérrel rendelkeztek, a hitelezési üzletek terén pedig vélhetőleg az ilyen ügyletekkel foglalkozó kereskedők (*tamkārūm*) is versenyképtelennek számítottak volna vele szemben.¹⁹⁸ A Marduk-*nadītum* betörése erre a piacra tehát láthatóan a megalapozott gazdasági és társadalmi rendszer drasztikus változását idézte volna elő.

Míg a korlátozás oka ebben a kontextusban világossá válik, a kegyetlen halálbüntetésének kevésbé. Ha azonban az elmondottak fényében ismét felidézünk a prostitúcióval, moralitással kapcsolatos megítélést, látható lesz, hogy a két értelmezés valójában korántsem összeférhetetlen, sőt mi több: ötvözhető. Az említett gazdasági kényszer egyértelműen szükségessé tette egy olyan rendelet meghozatalát, ami a Marduk-*nadītum* jogait korlátozta, erre pedig keresve sem találhatnánk kézenfekvőbb és támadhatatlanabb alapot, mint a *nadītum* papnői mivoltát, ami megkövetelte (rituális) tisztaságát. Egy kocsmárosnő valóban olyan jellegű tevékenységek – többek között prostitúció – színtere volt, melyekkel kapcsolatba kerülve a papnő tisztátalanná, ha úgy tetszik: „gyalázatossá” válhatott. A vétkes *nadītum* elégetése tehát ténylegesen ezen utóbbi okokkal magyarázható, mindez azonban nem változtat azon, hogy a rendelkezés alapvetően gazdasági jellegű, amit az említett szövegkörnyezet is híven tükröz. Amennyiben elfogadjuk az utóbbi felvetést, lényeges rámutatnunk, hogy az egy további következtetést von magával: nevezetesen azt,

¹⁹⁴ RINGER, 1984. 86. A CH 108. és a 111. paragrafusok is e kontextusban értelmezendők.

¹⁹⁵ RINGER, 1984. 85. A *nēmettum*-ról lásd még CHARPIN et al., 2004. 766–771.

¹⁹⁶ ROTH, 1999. 458.

¹⁹⁷ ROTH, 1999. 457–459.

¹⁹⁸ ROTH, 1999. 457–459.

hogy a Marduk-papnőnek lehetősége lett volna az ivó személyes (s feltehetően önálló) vezetésére. Ezen a ponton érdemes ismét a sippari szövegekhez fordulnunk, amelyek az elmondottak tükrében érdekes adalékkal szolgálnak az ismert kocsmatulajdonosok tulajdonjogainak valós természetéről.

A kérdéses szövegkorpuszban a kocsmák említése meglehetősen ritka, figyelemre méltó azonban, hogy a tulajdonosok szinte minden esetben Šamaš-*nadītum*-ok.¹⁹⁹ Ahogy M. Ellis nemrégiben kimutatta, a kérdéses szövegek valójában egyazon család archívumához tartoztak. A dokumentumok közül a legismertebbnek kétségtelenül az Si 10-es és Si 100-as szöveg tekinthető.²⁰⁰ Az első egy *nadītum* örökrészéről, az utóbbi pedig ugyanezen tulajdon egy másik papnőre (az említett unokahúgára) hagyományozásáról számol be.²⁰¹ A tulajdonlistában nagyszámú ingatlant említenek meg. Többek között „összesen 48 *ikûm föld*, 22 *ikûm kert*, egy [tetővel ellátott] ház, egy kocsmá fele,²⁰² egy üzlethelyiség [*bit mahîrim*], (s) egy ház a gagûmban.”²⁰³ A Sippar-Amnānumban található kocsmá tehát eredetileg egy Šamaš-*nadītum* (teljes) örökrészéhez (*zittum*) tartozott,²⁰⁴ akire, mint láthattuk, nem vonatkozott a 110. §. rendelkezése. Mivel magyarázható a jelenség?

Ha felidézzük a CH 178. §-t, láthatjuk, hogy ennek értelmében a *nadītum* számára kiadott hozományt a család férfi tagjai igazgatták, s noha a szövegek esetünkben *zittum*ról beszélnek, a szituáció valószínűleg azonos, más szavakkal: a papnő tulajdonjoga csupán névleges. Ahogyan a törvény sem feltételezi, úgy tűnik ténylegesen sem volt lehetősége arra, hogy a kocsmát önállóan, személyesen vezesse, csupán a megtermelt haszonból részesülhetett, s mivel a CH ebben az esetben rendkívül egyértelmű, vélhetően e gyakorlat tekinthető általánosnak. Kérdéses, hogy (az atyai gondoskodáson túl) mi motiválhatta a családfőt, hogy egy ilyen jellegű ingatlant *nadītum*-leánya nevére írasson. Nem elképzelhetetlen, hogy ez a cselekedet az említett adóztatással áll összefüggésben: talán a *nadītum*ra, státusából

¹⁹⁹ CAD S/2. 231–232. *sibu* címszó, *bit sibi* alcím.

²⁰⁰ Kiadásukat lásd SCHEIL, 1902. 98–102. Si 10., 119–120. Si 100. A szövegeket több szerző is tárgyalta: R. Harris a családok által a *nadītum*okra ruházott különféle javak, illetve Sippar város fizikai jellemzőinek vizsgálata kapcsán. HARRIS, 1975. 20–21., 240., 253., 336. J. Renger pedig a városi piacok összefüggésében. RENGER, 1984. 77. Továbbá megjelennek a CAD említett címszavában is (lásd a 199. lábjegyzetet), a bennük említett tulajdon azonos mivoltára azonban csak nemrégiben mutattak rá. ELLIS, 1997. A dokumentumoknak megközelítőleg egy tucat duplikátuma és variánsa létezik, legtöbbjük rendkívül töredékes, így tulajdonképpeni funkciójuk kérdéses marad. Felsorolásukat lásd ELLIS, 1997. 63.

²⁰¹ ELLIS, 1997. 58–59., 64–65.

²⁰² Megjegyzendő, hogy a kérdéses kifejezést Renger „malom”-nak fordítja, bár a 148. jegyzetben felveti a „kocsmá” alternatívát is. RENGER, 1984. 77.

²⁰³ „*šu-nigin 3.2.0 iku a-ša3 1.0.4 giš-sar / e2-[du3²-a²] mu-ta-at e2 si2-bi-im / e2 x x ma-hi-ri-im / e2 [ga-gli-im*”. Si 100. Obv. 8–11. A 11. sor rekonstrukciója Ellis megjegyzésén alapul. ELLIS, 1997. 61. 18. jegyzet.

Az **e2-du3-a** jelentéséről: STONE, 1981. 19–33., különösen 20.

²⁰⁴ ELLIS, 1997. 59., Si 100. Obv. 12., 14. Rv. 6.

kifolyólag, enyhébb kötelezettségek vonatkoztak, illetve jogosult volt bizonyos adókedvezményekre.

A *naditumok* gazdasági szerepét vizsgálva végezetül érdemes röviden összefoglalnunk a nippuri szöveganyag tanulságait – amelyek nagy hatással voltak a sippari szövegek értelmezésére is. Amint már a bevezetőben említettük, Nippur és térsége nem tartozott az I. babilóni dinasztia tulajdonképpeni magterületéhez, s mind politikai, mind gazdasági viszonylatban elkülönül Észak-Babilóniától.²⁰⁵ Az innen származó dokumentumok a *naditumok* pozícióját is más megvilágításba helyezik: míg Sipparban a papnők az ismert üzleti tranzakciók legtöbbször aktív résztvevői, Nippurban a vizsgált szerződéseknek csupán 10%-ában tűnnek fel.²⁰⁶ E szövegek tanulmányozása tehát kétségtelenül realisztikusabb képet nyújt jelentőségükről, a helyi hatalmi viszonyokról, és szerepüket szélesebb társadalmi kontextusban tárja elénk. A nippuri szövegtörzshez megjelölt személyek három különböző, de egymással szoros kapcsolatban álló szociális intézmény tagjai, ezen a ponton azonban fontos megjegyeznünk, hogy az alábbiakban felvázolt modell specifikusan a tárgyalt város társadalmi viszonyait tükrözi.²⁰⁷ A legalapvetőbb és leghagyományosabb társadalmi csoportoknak a patrilineáris nemzetségek tekinthetők, melyeknek tagjait rokoni szálak fűzték össze, szemben a templomi hivatalnokok csoportjával, ahol egyértelműen az intézményi kötelékek domináltak.²⁰⁸ A harmadik intézményben azonban lényegi kettősséget fedezhetünk fel: a *naditumok* esetében fontosak voltak mind a rokoni, mind az intézményi szálak.²⁰⁹

E *naditumok* üzleti tranzakcióinak számát vizsgálva figyelemreméltó változások mutathatók ki. Mint említettük: az általuk kötött szerződések aránya elenyésző a korpusz egészéhez képest, a bennük írásba foglalt megállapodások többségéről azonban elmondható, hogy egyazon időszak, a larsai Rīm-Sîn (i.e. 1822–1763) uralma alatt jöttek létre.²¹⁰ A nippuri szövegek további tanulmányozása során E. Stone azt is kimutatta, hogy Rīm-Sîn kivételesen hosszú uralkodásának idején a *naditum*-tranzakciók gyakorisága messze felülmúlja a társadalom többi tagjának ügyleteit.²¹¹ Az adatok értelmezését a helyi gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok alakulásainak áttekintése teheti lehetővé.

A korai időszakban a nemzetségek hatalma és gazdasági ereje tekintélyes mennyiségű ingatlan és templomi hivatal közös birtoklásán alapult, a legkorábbi ismert szerződések idejére azonban ezeknek a csoportoknak jelentős kihívásokkal kellett szembenézniük, ugyanis a központi hatalom lényegi szabályozásokat vezetett be a magántulajdon birtoklása terén: vélhetően az egyszerűbb adóztatás és sorozás érde-

²⁰⁵ GODDEERIS, 2002. 11–13. Nippur történetéről a kora óbabilóni korban: CHARPIN et al., 2004. 61–64., 72–73., 77., 103–107., 119., 317–324.

²⁰⁶ STONE, 1980. 51.

²⁰⁷ STONE, 1980. 52–53.

²⁰⁸ STONE, 1980. 52–53.

²⁰⁹ STONE, 1980. 52–53.

²¹⁰ STONE, 1980. 67.

²¹¹ STONE, 1980. 67.

kében kötelezővé tette az önálló földbirtokosságot.²¹² Az így kialakuló földbirtokrendszer viszont összegegyeztetetlen volt a társadalmi rendszerrel, és a patrilineáris nemzetségeken belül a belső hatalmi viszonyok drasztikus átalakulását eredményezte: a vezetők nyilvánvalóan több földet kaptak a közös tulajdon felosztásakor. Kieleződtek a szociális különbségek, amelyeket az ingatlanok elidegenítésére vonatkozó tilalom tovább erősített, hiszen ennek értelmében a vagyonos vezetők csupán saját nemzetségük tagjaitól vásárolhatták meg földjeiket.²¹³ Mivel a vezetők hatalma immáron saját földbirtokaikon alapult, új stratégiák kellettek a földtulajdon-koncentráció, illetve a különböző nemzetségek közötti tulajdoncsere megvalósítására.

Az egyik ilyen stratégia az örökösödési jog területén érhető tetten. Sipparral ellentétben a primogenitúra itt alapvető szerepet játszott a patrimonium örökítésénél, amely – úgy tűnik – felosztatlan maradt, és teljes egészében az elsőszülött fiúgyermek birtokába került.²¹⁴ A tulajdon egyben tartásának e módja természetesen a helyi *nadītum*okat is érintette, akiket szintén kizártak az örökösödési procedúrából, és beavatásukkor csupán hozományt, illetve ajándékokat kaphattak – jogaik tehát lényegesen különböztek a sippari papnőkéitől.²¹⁵

A tulajdoncsere létrejötte érdekében alkalmazott stratégia alapját a szerződéses anyag említett vizsgálata révén határozhatjuk meg, s az eredmények tükrében joggal feltételezhető, hogy ezt az alapot a *nadītum*-intézmény lényegi kettősségeinek felismerése és kiaknázása jelentette. A kérdéses időszakban a Ninurta-papnők voltak Nippur egyedüli olyan (tehetős) lakói, akik több mint egy társadalmi intézménnyel álltak kapcsolatban. Egyfelől szoros gazdasági szálak fűzték őket rokonaikhoz, másfelől mint *nadītum*oknak, lehetőségük volt különböző üzleti tranzakciók (főképp a tulajdoncsere) lebonyolítására az ugyanezen társadalmi csoporthoz, de más nemzetséghez tartozó papnőkkel is.²¹⁶ Több szöveg utal arra, hogy ezeket az ügyleteket számos esetben a vezetőségek férfitagjai irányították, közvetítőként használván *nadītum*-rokonaikat.²¹⁷ Egy jogi dokumentum például egy Narāmtum nevű Ninurta-papnő ellen indított pert tárgyal: a felperes nem más, mint Narāmtum bátyja, aki nehezményezte, hogy húga önállóan, az ő beleegyezése nélkül kívánt eladni egy

---

²¹² STONE, 1980. 67., 64., STONE-OWEN, 1991. 2-3., GODDEERIS, 2002. 13.

²¹³ STONE, 1980. 53-54, 65-66., HARRIS, 1989. 157.

²¹⁴ STONE, 1980. 66., illetve lásd jelen írás 124. és 125. lábjegyzetét. Természetesen ez nem egyenértékű a többi gyermek kismimmizésével, akik ingatlanvagyon helyett ingóságokat kaptak atyjuktól. Lásd STONE, 1980. 66., HARRIS, 1989. 156.

²¹⁵ STONE, 1980. 57. E hozomány viszont ugyanúgy tartalmazott ingatlanokat, mint a sippari papnőknek juttatott tulajdonrészek, például az ARN 29-es szöveg tanúsága szerint egy Bēltani nevű Ninurta-*nadītum* kelengyéjének fontos részét képezte az összesen 21 *ikūm*nyi földbirtok. STONE, 1980. 57-58. Mindössze egyetlen olyan dokumentumot (ARN 118.) ismerünk, amely esetlegesen egy nippuri *nadītum* örökrészére utal, pontos megjelölés híján azonban a hölgystátusa kérdéses marad. Bővebben: STONE-OWEN, 1991. 14. 25. lábjegyzet.

²¹⁶ Minderről bővebben: STONE-OWEN, 1991. 66-67., HARRIS, 1989. 153.

²¹⁷ HARRIS, 1989. 157.

(névlegesen) saját tulajdonában levő birtokot.²¹⁸ Ez a fajta közvetett tulajdoncsere azonban csupán egy körülhatárolt időszakban virágzott. Ennek oka egyértelműen a harmadik társadalmi intézmény, a templomi hivatalnokok csoportjának jogaiban bekövetkezett változásokban keresendő.

Míg i.e. 1800 előtről nincs adatunk a nemzetségek tekintélyes férfi tagjainak birtokában levő templomi hivatalok eladásáról – a pozíciókat, melyeknek birtoklása egyébiránt jelentős bevételt is biztosított, rokonaik örökölték –, Rīm-Sîn uralmának második felére ezek a tisztségek elidegeníthetővé váltak.²¹⁹ A hivatalok viselőit egyúttal a hagyományos, az ingatlanok eladására vonatkozó korlátozások sem érintették, így miután egyre több különböző nemzetség férfi tagja számára vált lehetővé, hogy bekerüljön a hivatalviselők csoportjába, kialakulhattak a vezetők közötti közvetlen gazdasági kapcsolatok.²²⁰ Nem meglepő tehát, hogy i.e. 1763 körül, amikor Hammu-rāpi meghódította Nippurt, a kérdéses hivatalnokok tranzakcióinak száma már jóval felülmúlta a *nadītumok* által kivitelezett üzletkötéseket.²²¹ Az i.e. 1739-ben bekövetkezett gazdasági krízist követően pedig – miután a nemzetségi intézmény lehanyaglott, és a kérdéses elidegenítési tilalmak is érvényüket veszítették –, a város gazdasági életét szinte már kizárólagosan a templomi hivatalnokok egy lazán integrált csoportja uralta, akik számára immáron a rokoni kapcsolatok helyett inkább az intézményi szálak számítottak lényegesnek.²²²

E. Stone a Ninurta-*nadītumok*ról írt tanulmánya – mely valójában mind a mai napig az egyetlen, e sajátos intézménnyel foglalkozó írás – több szempontból is igen tanulságos. Egyfelől valóban szélesebb rálátást enged azokra a gazdasági kihívásokra, melyeknek következtében az eleinte a családjuk és az istenek közti szorosabb kapcsolattartásért felelős papnők később rokonaik és más nemzetségek tagjai közti közvetítőkké váltak. Természetesen ezen a ponton nem szabad figyelmen kívül hagynunk a nippuri példa sajátos voltát, hiszen, mint már korábban említettük, a térség társadalmi, politikai és gazdasági viszonyai nagymértékben eltértek az észak-babilóniai területekétől. Szempontunkból az egyik leglényegesebb különbség az, hogy a nippuri társadalmi intézmények átalakulásaiban döntő szerepet játszó, az ingatlanokat érintő elidegenítési tilalom északon, úgy tűnik, soha nem volt érvényben.²²³ Másfelől, az önálló gazdasági kezdeményező erő kérdése kapcsán a kutató sokat elárul személyes hozzáállásáról is, aki egy másik helyen következőképp foglalja össze erről alkotott nézeteit: *„elegendő információval rendelkezünk ahhoz, hogy világossá váljon, a nadītumot fivérei irányították. Nem hiszem, hogy e komplikált tranzakciókat maga bonyolította volna le.”*²²⁴ Az előbbi kijelentését alátámasztandó bizonyítékként említett négy dokumentum – s a kocsmatulajdonosként megjelenő Šamaš-*nadītumok* korábban említett példája – valóban jelzi a családta-

²¹⁸ ARN 120. Bővebben, illetve a hasonló jellegű dokumentumokról: STONE, 1980. 60., 28. jegyzet.

²¹⁹ STONE, 1980. 54–55., 67.

²²⁰ STONE, 1980. 67–68.

²²¹ STONE, 1980. 67–68.

²²² STONE, 1980. 68–69.

²²³ GODDEERIS, 2002. 11–13.

²²⁴ HARRIS, 1989. 157.

goknak a papnők üzleti ügyeiben való nagyfokú érdekeltségét, illetve esetenkénti meghatározó szerepét.²²⁵

De vajon mennyire tekinthetjük ezt általános érvényűnek? Megengedhető-e olyan kijelentés, mely szerint a „*komplikált tranzakciókat*” lebonyolító nők az esetek többségében (és az érintett városok mindegyikében) valójában „eszközök” férfirokonaik kezében?²²⁶ R. Harris utóbbi megállapítására kétségtelenül nem kevésbé voltak nagy hatással az általa több alkalommal is emlegetett nippuri bizonyítékok,²²⁷ mint az a, sajnos még mindig meglehetősen nagy népszerűségnek örvendő nézet, mely nagy hangsúlyt kap 1989-es írása bevezetésében s lezárásában is. Eszerint, míg az ókori mezopotámiai nők tevékenységei csupán a háztartásra és a privát szférára korlátozódtak, a közéleti funkciókat szinte kizárólagosan a férfiak töltötték be. Harris a hagyományos női szerepeket – egy újbabilóni himnusz felidézésével – a következőképpen summázza: leánygyermek, meny, hitves, háziasszony,²²⁸ vagyis nők, akiknek gazdasági tevékenységeit a felettük álló férfiak – atyák vagy hitvesek – irányítják. Mindezek értelmében a saját érdekeit képviselő, önálló gazdasági szereplőként feltűnő nő „*a tradicionális normákon kívül él*”,²²⁹ speciális eset, anomália. A nippuri bizonyítékok kétségtelenül nagyobb teret engednek az alávetettség elméletének megalapozására. Ez az elmélet megmagyarázza az anomáliát, helyreállítja a rendet: a papnő mégsem egyedül bonyolítja a „*komplikált tranzakciókat*”, hiszen csupán hatalmi eszköz családja férfi tagjainak kezében.

Az ilyen és ehhez hasonló elméletek kapcsán, melyek „*férfiak számára fenntartott tevékenység*”-ekben résztvevő, s – következőképp – férfiak által irányított nőkről beszélnek,²³⁰ felmerül egy alapvető probléma: nevezetesen az, hogy konzekvensen figyelmen kívül hagyják az olyan bizonyítékokat, amelyek tükrében a „*férfiak számára fenntartott tevékenység*” fogalma érvényét veszti. A legkorábbi, és talán a legismertebb ilyen bizonyítékot a Bau-templom archívuma szolgáltatja Girsuból, az i.e. 24. századból – amely történetesen a legrégebb ismert, átfogó adminisztratív archívum Mezopotámiából.²³¹ Az **e₂-Ba-U₂** elődjének egy korábbi intézmény, az **e₂-mi₂** („*az asszony háza*”) tekinthető, lényegi különbség azonban – úgy tűnik – csupán elnevezésükben volt: alapvetően mindkettő a királyné háztartása, melyet egy női tisztségviselő felügyelt, s ami jelentékeny gazdasági függetlenséget élvezett.²³² Természetesen az ilyen önálló, III. évezredi háztartások irányítására nem csupán asszonyoknak volt lehetőségük, az uralkodócsalád minden tagja rendelkezhetett

²²⁵ Részletes tárgyalásuk: STONE, 1980. 59–60.

²²⁶ Az utóbbi megállapítás R. Harristól származik, aki a kontextus alapján vélhetőleg a *gagûm*ban élő, különböző istenségeknek szentelt *naditumok* összességére érvényesnek tekintette. HARRIS, 1989. 162. A papnők tranzakcióinak kapcsán R. Wernisch hasonló következtetésekre jutott, bővebben: WERNISCH, 1994. 32–33.

²²⁷ HARRIS, 1989. 152–53.

²²⁸ HARRIS, 1989. 145.

²²⁹ HARRIS, 1989. 148–49., 156.

²³⁰ HARRIS, 1989. 159.

²³¹ BAHRANI, 2001. 105., VAN DE MIEROOP, 1999. 155.

²³² BAHRANI, 2001. 105–106., VAN DE MIEROOP, 1999. 155.

hasznos jellegű birtokkal, melynek mérete a tulajdonos jelentőségétől függött.²³³ Az archívum léte mindazonáltal rámutat, hogy a korabeli nők – a férfiaknál csekélyebb arányban ugyan, de – aktívan részt vehettek a különböző gazdasági ügyletekben, férjeiktől, illetve férfi családtagjaiktól függetlenül.²³⁴ Az állam gazdasági forrásainak kontrollálása tehát nem nevezhető egyszerűen „patriarchálisnak”, vagy kizárólagosan a férfiak hatáskörébe tartozónak: a nyilvános és privát szférának a bináris nemi különbségek alapján való elkülönítése ismeretlen volt a korai mezopotámiai társadalomban, és a közéletben való részvételt sokkal inkább a társadalmi rang, az osztályhierarchia határozta meg.²³⁵ Ebben a tekintetben – ahogyan J. M. Asher-Greve is felvetette – a sumer nyelv egyik legfontosabb jellemzője is sokat mondó lehet, nevezetesen, hogy nem férfi és női nem, hanem személyek és „nem-személyek” közt tesz nyelvtani különbséget.²³⁶ Természetesen mindez nem kérdőjelezi meg a sumer társadalom férficentrikus jellegét, de rávilágít arra, hogy a gazdaságilag független nők korántsem éltek a „*tradicionális normákon kívül*”.

Noha az akkád kor nőalakjainak gazdasági tevékenységeivel kapcsolatosan jóval csekélyebb mennyiségű információval rendelkezünk, a korszak királynéi, úgy tűnik, szintén rendelkeztek saját birtokaik és adminisztratív személyzetük felett, a vagyonos asszonyok pedig saját nevükön bonyolíthatták tranzakcióikat, melyeket esetenként saját pecséthengereikkel hitelesítettek.²³⁷ A III. uri dinasztia uralmának idején a királyi ház nőtagjai hasonlóképp betölthették a gazdasági felelősséggel járó pozíciókat, és aktív résztvevők maradtak a közszférában, noha gazdasági ügyeiket immáron egy nagyobb rendszer keretei között bonyolították, mely az uralkodó irányítása alatt állt.²³⁸ Rövid kronologikus áttekintésünk ezzel elérkezett az óbabilóni korhoz, amikor az ismert királynék szintén a közélet, és az állam gazdasági tranzakcióinak aktív résztvevőjeként tűnnek fel,²³⁹ a magándokumentumokban pedig megjelennek a vagyonos, önálló ügyleteket bonyolító nők: a *nadītumok*.

E rövid kitékintés alapján leszögezhető, hogy az utóbbi jelenség korántsem tekinthető „*anomáliának*”. A *nadītumok* függetlenségének kérdése jóval bonyolultabb. Sokuk kétségtelenül a családtól, illetve annak ellátmányától függött, s vagyonuknak csupán névleges birtokosai voltak. Mások, ahogyan a néhány említett nippuri tábla is rávilágít, valóban rokonaik utasításait követhették üzletkötéseik során, bár megkockáztatom, az ilyen „*alávetettség*” mértéke családonként és személyenként is különböző lehetett. A korábbi bizonyítékok tükrében azonban nincs okunk feltételezni, hogy kortársaik – a mai kutatókhoz hasonlóan – női mivoltukból fakadóan képtelenek tartották őket a „*komplikált tranzakciók*” megkötésére, így feltételezhető, hogy sokuk számos esetben ténylegesen önállóan bonyolította ügyleteit. A családi tulajdon egyben tartása, illetve megnövelése a papnőknek is ugyanúgy érdekükben

²³³ BAHRANI, 2001. 102., VAN DE MIEROOP, 1999. 157.

²³⁴ VAN DE MIEROOP, 1999. 155.

²³⁵ VAN DE MIEROOP, 1999. 159., BAHRANI, 2001. 105–107.

²³⁶ ASHER-GREVE, 1999. 9.

²³⁷ FOSTER, 1987. 53–54.

²³⁸ BAHRANI, 2001. 108., VAN DE MIEROOP, 1999. 158.

²³⁹ Bővebben: BATTO, 1974. 8–21., DALLEY, 1984. 98–104.

állhatott, mint a férfi örökösöknek, így nem szükségszerű minden egyes tranzakció mögött az irányító férfi családtagot keresnünk – az általunk általánosoként meghatározott tradicionális normáknak megfelelően.

Végezetül, általános érvényű megállapításaink felvázolása során nem szabad elfeledkeznünk arról a lényeges tényről sem, hogy az intézmény fennállásának időszaka Sipparban majd három évszázadot ölel fel. E századok folyamán a gazdasági és politikai viszonyokkal egyetemben a papnők jogaiban és társadalmi pozíciójában is kétségtelenül fontos átalakulások mentek végbe. Mindez Sipparban legvilágosabban azon események hatásaiban érhető tetten, amelyek délen a *nadītum*-ok végleges eltűnését eredményezték.

„Šamaš nadītumát, kit nem látnak el, nem küldhetik gagûmba.”²⁴⁰
A gazdasági problémák és egy egyedülálló levél

Az óbabilóni kor csúcspontját, azaz Hammu-rāpi uralmának időszakát jellemző jólét nem volt hosszú életű, a gazdasági visszaesés és dezintegráció jelei már fia és utódja, Samsu-ilûna uralkodása idején szembeötlők voltak. Samsu-ilûna dél-mezopotámiai területeinek megtartásáért kemény harcokat vívott egy II. Rim-Sîn nevű trónbitorlóval, s noha végül – ahogyan évnevei is elárulják – győzedelmeskedett, az olyan lázadó déli központok, mint Uruk és Larsa, mindezért nagy árat fizettek.²⁴¹ Az Eufratész vizének elterelése, az érzékeny dél-mezopotámiai mezőgazdasági kondíciók szétzúzása általános gazdasági krízist és éhínséget eredményezett a térségben, melyet eredeti lakossága mindezek következtében fokozatosan elhagyott. Az uralkodó 12. éve utáni időszakból egyetlen, a fontos déli városokból származó jogi vagy adminisztratív dokumentumot sem ismerünk, s körülbelül húsz évvel később az írott források hasonló eltűnése figyelhető meg a közép-babilóniai Isinben és Nippurban is.²⁴² Nippurban az óbabilóni okkupáció Samsu-ilûna 31/32. évéig bizonyítható, ezt követően az itteni társadalmi intézmények, így a Ninurta-*nadītum*ok utolsó képviselőinek kora véglegesen leáldozott: a város elnéptelenedett.²⁴³ Az I. babilóni dinasztia befolyási övezete tehát már Hammu-rāpi utódjának korában drasztikusan csökkent, ismét csupán a magterületre, az észak-babilóniai városokra korlátozódott.

Hogy a gazdasági megrázkódtatás milyen hatással volt Sippar lakóira, és elsősorban a *nadītum*ok életére, arról egy kivételes dokumentum, Samsu-ilûna levele a

²⁴⁰ „*nadīt Šamaš la šuddūtam ana gagûm la šûrubša*” Di 1668. 16–17. Kiegészítés az ismert duplikátumok alapján. Lásd a 244. és 249. lábjegyzetet.

²⁴¹ A II. Rim-Sîn-féle lázadás rövid összefoglalását lásd többek között ROAF, 1998. 121., CHARPIN et al., 2004. 337–342.

²⁴² VAN LERBERGHE–VOET, 1997. 149.

²⁴³ STONE, 1980. 62. 5. jegyzet.

következésképpen számol be:²⁴⁴ „Sippar emberei leányukat gagûmba küldték,²⁴⁵ (de) nem látták el őket élelemmel, s ôk éheztek; a mi urunk raktáraiból élelmeztek őket. És ímé, Sippar emberei²⁴⁶ (még mindig) kolostorba küldik leányukat!” – eképpen tudósítottak engem.²⁴⁷// (Korábban) elrendeltem: „Šamaš nadītumát, kit nem látnak el,²⁴⁸ nem küldhetik gagûmba.” Továbbá elrendeltem Šamaš nadītumának, kit atyja s fivőerei nem láttak el, táblát nem írtak számára, és (ô mégis) a gagûmban lakik, atyja és fivőerei kötelezését a tábla kiállítására, hogy ô (törvényesen) légyen beléptetve a gagûmba.²⁴⁹// De (mostantól) minden, mit (egy ember) leányának ad, légyen meghatározva Sîn-nāšir, Nūratum, Sîn-iddinam, Sippar kāruma, Sippar bírói,²⁵⁰ Awil-Nabium, Sîn-iddinam, a šağga-papok, a bírók, a templom felügyelői, a nadītumok felügyelői, a bírók [...]-jai, és a sippar-jahrurumi gagûm kapuőrei előtt, s légyen ez egy táblán írásba foglalva; (így) léptessék be ôt a gagûmba.”²⁵¹

A levélben bemutatott második eset egy olyan nadītumot érint, akinek atyja egy helyi bírónak tartozott. Az utóbbi, mivel nem kapta meg idejében ezüstjét, a férfi leányán kívánta behajtani a szóban forgó tartozást, azzal, hogy rabszolgáját elorozta. Samsu-ilūna rendelkezései (ismét) általános érvényűek: „[(Korábban) el-

²⁴⁴ A kérdéses levél összesen négy példányban került elő: CT 52. 111.= AbB VII. 111., Di 1668.= IM 82416., Di 1771. = IM 82519., Di 976.= IM 81725. Az alábbiakban közölt fordítás, illetve az átírás rekonstrukciója a C. Janssen által publikált eredeti szövegek, illetve partitúrájuk alapján készült, legnagyobb mértékben a Di 1668-ra támaszkodik, így a sorok számozása is e szövegnek felel meg. Az átírás szögletes zárójeleiben olvasható kiegészítések – amennyiben további megjegyzés nélkül szerepelnek – a fent felsorolt duplikátumokon alapulnak. JANSSEN, 1991. 4–8. Az Irak Múzeumból származó táblák másolatát és fényképeiket lásd JANSSEN, 1991. 35–39. A szöveg különálló egységekre tagolása (/ /) az eredeti dokumentumok formájában természetesen nem tükröződik, a felosztás az M. Roth által javasolt struktúrát követi. ROTH, 1997. 24–26.

²⁴⁵ „Lit.” (= „beléptették”)

²⁴⁶ „Sippar ezen emberei” (lu₂^{meš} zimbir^{ki} šu-nu- lu₂) Di 976. Obv. 14.

²⁴⁷ „[lu₂^{meš} zimbir^{ki}] L_{du}mi₂^{meš}-šu^l-nu a[na g₂gi-a u₂-še]-ri-bu / [u₂-ul u₂-ša]-L_{ad}^l-du-u₂ ib-ri-L_a^l-[nim-ma] / [i-na ka-re]-L_e ša^l be-li-ni i-pi₂-ru-[ši]-L_{na}^l-[ti] / [u₃ i]-L_{na}^l-an-na lu₂^{meš} L_{zimbir}^{ki} / [dumu-mi₂]^{meš}-L_{šu-nu} a-na g₂g₂-L_{gi-a}^l u₂-še-L_{re-bu}^l / [ki-a]-L_{am} u₂^l-lam-mi-L_{du-ni}^l-in-ni” Obv. 10–15.

²⁴⁸ Megjegyzendő, hogy Janssen az Obv. 16. sorában szereplő, a nadītumra utaló igei formát su-ud-du-ud-ként olvassa, tehát (lā) suddudként normalizálja, azaz a sadādum ige D-tövéből eredezteti – noha maga is megjegyzi, hogy az újbabilóni kor előtről mindeddig egyetlen más példát sem ismerünk ennek használatára. JANSSEN, 1991. 5. 11. jegyzet. Ezen kívül statív alaknak tekinti, ami azonban a nőnemű alany miatt helytelen elképzelés. Ahogyan K. R. Veenhof is rámutatott, a forma valójában egy nőnemű melléknévi igenév a már korábban (11. sor) is használt suddum igéből (= „ellátni, élelmezni”), a helyes átírás tehát: šu₂-ud-du-tam. VEENHOF, 1997–2000. 57. 37. jegyzet. A teljes sor átírását lásd a következő lábjegyzetben.

²⁴⁹ „[lukur] L_{ut} L_a šu₂-ud-du-tam / L_{a-na} g₂g₂-L_{gi-a}^l la šu-ru-ub-ša L_{aq-bi}^l / u₃ lukur L_{ut} ša a-bu-ša u₃ a-L_{hu-ša}^l la u₂-ši-L_{du-ši}^l / dub-pa-am la iš-tu₂-ru-ši-im-L_{ma}^l / i-na g₂g₂-gi-a wa-aš-ba L_{at}^l / a-ba-ša u₃ a-ha-ša e-se-ra-am-ma / dub-pa-am L_{ša-ṭa}^l-ra-am-ma / a-na g₂g₂-gi-a L_{šu}^l-ru-ub-ša aq-bi” Obv. 16–23.

²⁵⁰ Sippar-Amanānum (zimbir^{ki} Am-na-nu) Di 1771. Rv. 14.

²⁵¹ „L_u₃ mi-im-ma L_{ša}^l a-na dumu-mi₂-šu i-L_{na-ad-d}^l i-nu / (Lo.E.) ma-har Sîn-na-šir pNu-L_{ra}^l-tum / L_{Sîn}^l-i-din-L_{nam} kar^l zimbir^{ki} / u₃ di-kus^{<meš>} L_{zimbir}^{<ki>} (Obv. 24.) / L_{lu}₂-L_{ak} Sîn-i-din-L_{nam} sağga^l meš L_{di}^l-ku₅^{meš} / ugula e₂^{meš} ugula^{meš} lukur L_{ut} / lu₂^{meš} RI^{meš} di-kus^{meš} / u₃ i₃-duš^{meš} ka₂ L_gg₂-gi-a ša^l zimbir^{ki} la-ah-ru-rum / li-pa-qi-id dub-L_{pa}^l-[am li-iš]-L_{tu}₂-ur₂-ši^l / a-na g₂g₂-gi-a L_{li}^l-[še-ri-ib]-ši” Rv. 33.

rendeltem:] Šamaš nadītuma, kit atyja és fivérei elláttak élelemmel, táblát írtak számára, (s így törvényesen) lakozik a gagûmban, atyja és fivérei házának tartozásai és ilkum-kötelezettségei végett nem [vonható felelősségre].^{252a} / [Továbbá elrendeltem,] hogy atyja s fivérei [maguk tegyenek eleget] kötelezettségeiknek, és [...] ^{252b} // Bármely hitelező, aki Šamaš nadītumát atyja s fivérei házának tartozásáért vagy ilkum-kötelezettségéért felelőssé teszi – az ilyen ember Šamaš ellensége!”²⁵³

A szöveget összesen négy kéziratból ismerjük, melyek közül hármat együtt találtak meg a templomi énekes, Ur-Utu híres sippar-amnānumi archívumában,²⁵⁴ legtöbbjük egy vagy két generációval fiatalabb az eredeti, Samsu-ilūna korára datálható levélnél.²⁵⁵ A megmaradt kolofónok két példányt is másolatként azonosítanak, illetve beszámolnak arról, hogy az egyiket a gagûmban,²⁵⁶ a másikat pedig Šamaš templomában helyezték el.²⁵⁷ Az ilyen másolatok léte mindeztáig egyedülálló jelenség az óbabilóni királyi episztoográfiában, s már önmagában is a levél kivételes fontosságára enged következtetni. Valóban túlzás nélkül kijelenthető, hogy e szövegek publikálása a mezopotámiai jogtörténet kutatásának egyik meghatározó pillanata volt. De miben is rejlik jelentőségük?

Hammu-rāpi már többször említett „törvényoszlopa”²⁵⁸ az ókorban is közis-

^{252a} „[illak aqbi]” Rv. 48. A kiegészítés az M. Roth által javasolt rekonstrukción alapul. ROTH, 1997. 26.

^{252b} „lukur aUtu ša a-bu-ša L_{u3} a-hu-ša / u₂-še-du-ši **dub-** L_{pa-am} iš-tu₂-ru- L_{ši} / i-na **ga₂-gi-a** wa- L_{aš} -ba-at / a-na hu-bu-li u₃ il₂ -ki ša e₂ a- L_{bi} -[ša] / u₃ L_{ah} -hi-ša u₂ L_{ul} [illak aqbi] / a-bu-[ša] u₃ a- L_{hu} -[ša x x x x] / i- L_{li-ik} -šu-nu L_i -[il²-la²-ku² x x] / u₃ L_x x x i-x-lu² [x x]” Rv. 43–50.

²⁵³ „**dam-gar₃**meš ša **lukur** L_d **Utu** a-na hu-bu-li / L_{u3} il-ki ša e₂ a-bi-ša u₃ ah-hi-ša / i-ša-ab-ba-tu₂-ši / (U. E.) a-wi-lum šu-u₂ ia-a-bu / ša aUtu”

²⁵⁴ JANSSEN, 1991. 1.

²⁵⁵ VEENHOF, 1997–2000. 57., JANSSEN, 1991. 16–21. demonstrálta, hogy az azonos archívumból származó másolatok Ammī-ditāna vagy Ammī-šāduqa korában készültek.

²⁵⁶ Di 1668. Kolofón: „**gaba-ri dub** xxx [ ] L_{ga₂-gi-a} ša-ak nu” L. E. (= Left Edge, ang. a tábla bal pereme) 56.

²⁵⁷ Di 976. Kolofón: „[**gaba-ri dub**] - L_{pi₂} Sa-am-su-i² -[lu-na] / [ ] L_{hi.a} i-na e₂ di-[**ku₅ kalam-ma**] ša-ak-nu” 16–17.

Az „Ország bírójának háza” (e₂ di-ku₅ kalam-ma) Šamaš templomának elterjedt elnevezése volt az óbabilóni korban. VEENHOF, 1997–2000. 57.

²⁵⁸ Jelen írás, ahogyan eddig, a továbbiakban is a „törvény” meghatározást alkalmazza Hammu-rāpi rendelkezéseire, noha számos kutató fenntartásokkal viseltetik e megjelöléssel szemben. A kompozíció – ahogyan ez magán a sztélén is olvasható – (igazságos) ítéletek gyűjteménye: *dināt mišarim*. A királyfeliratok jellemzőinek megfelelően természetesen e dokumentum is idealizált képet igyekszik festeni az igazságosság fenntartásáról, s nem tesz kísérletet arra, hogy kimerítően foglalkozzon az összes lehetséges jogi szituációval: a témák, melyeket tárgyal, egyfelől módosításra szorultak, másfelől hangsúlyozni kívánta őket újbóli kiadásuk által. Bővebben: DRIVER–MILES, 1952. 45., VEENHOF, 1997–2000. 78–79. Noha nem tekinthetjük modern értelemben vett törvénykönyvnek, kétségtelen, hogy az összes fennmaradt „törvénygyűjtemény” közül ez a dokumentum a leghosszabb. Tartalmazza a legtöbb jogi szituációt érintő rendelkezést, s demonstrálja a legkifinomultabb belső organizációt. Paradigmatikus mivoltát a későbbi korok hozzáállása is híven tükrözi (szövegének legkevesebb ötven másolata ismert az uralkodó közvetlen utódainak idejéből, illetve számos további – évszázadokkal, sőt, évezredekkel későbből). Mindezek fényében nem látok kivétneivalót a hagyományos „törvénykönyv”

mert s nagy becsben tartott alkotás volt, ennek ellenére több kutató is kételkedett, illetve kételkedik a kompozíció valós, a korabeli joggyakorlatra kifejtett hatásában. Leggyakoribb érvük, hogy noha tekintélyes mennyiségű szerződést és bírósági ítéletet ismerünk az óbabilóni korból, úgy tűnik, egyik sem idézi vagy alkalmazza a CH-ban olvasható rendelkezéseket – tehát a precedens értékűnek vélt „igazságos ítéletek” valójában nem tükrözték illetve befolyásolták a bírósági eljárást.²⁵⁹

A *naditum*-törvények korábbi tárgyalása fényében az utóbbi kijelentés természetesen érvényét veszti, kétségtelen azonban, hogy – ezektől eltekintve – a CH mindennapi „használatát” meglehetősen limitálnak tűnik. Ezzel szemben számos dokumentumban található utalást olyan, más típusú királyi rendelkezésekre, amelyeknek törvényi ereje vitathatatlan; a források ezeket *mīšarum*nak, illetve *šimdat šarrim*nek nevezik.²⁶⁰ A *šimdatum* („dekrétum”) egy olyan hagyományos természetű jogi rendelkezés, melyben az uralkodó a bizonyos tranzakciókkal kapcsolatos kötelezettségeket, illetve a különböző törvényszegések büntetését határozta meg. Noha tárgya, úgy tűnik, egyetlen konkrét ügy vagy jogi probléma, érvénye általános, s valószínűsíthetően időben sem korlátozott.²⁶¹ Az ilyen szabályozás, jellegéből adódóan, kiválóan megfelelt az igazságszolgáltatás gyakorlati igényeinek, hiszen lehetővé tette a király számára, hogy reagáljon a társadalmi (és gazdasági) átalakulásokra – így nem meglepő, hogy számos lejegyzett jogi cselekedetet „a királyi dekrétum alapján/miatt” (*ina/aššum*) vittek véghez.²⁶² Közvetve tehát a kutatók jó néhány *šimdatum*ot ismertek, e lényeges dokumentumoknak, melyek több esetben a törvénykönyvek „nyersanyagául” is szolgálhattak,²⁶³ azonban egyetlen eredeti példánya sem került elő – egészen Samsu-ilūna fent idézett levelének publikálásáig.²⁶⁴

---

megnevezés használatában, hiszen – hogy M. Roth szavaival éljek – „*ha ez nem törvénygyűjtemény, akkor nem ismerünk törvénygyűjteményeket Mezopotámiából*”. ROTH, 1997. 12.

²⁵⁹ VEENHOF, 1997–2000. 78–9., ROTH, 1997. 22., LAFONT, 1994. 94.

²⁶⁰ Az előbbi, mely „*mīšarum-ediktum*”, „*igazságossági rendelet*” néven vonult be a szakirodalomba, a szó technikai értelmében nem tekinthető jogszabálynak: célja az „*igazságosság helyreállítása*” (*mīšarum šakānum*, sum.: **niġ-si-sa2 ġar**), mely alapvetően királyi beavatkozást jelent az uralkodó jogi és adminisztratív gyakorlatba. Életbe léptetésük a király kegyességét, vagy a kritikussá vált gazdasági helyzetet jelzi, hatásuk azonban időszakos és visszaható – esetünkben tehát irrelevánsak. Bővebben: VEENHOF, 1997–2000. 52., LAFONT, 1994. 96–97., CHARPIN et al., 2004. 308–310.

²⁶¹ VEENHOF, 1997–2000. 52–53., CHARPIN et al., 2004. 656–657.

²⁶² VEENHOF, 1997–2000. 52., 80. A példaként felhozott szöveges bizonyítékokról: VEENHOF, 1997–2000. 53–55.

²⁶³ ROTH, 1997. 27., CHARPIN et al., 2004. 657. A törvények és dekrétumok kapcsolatáról: VEENHOF, 1997–2000. különösen 62–78.

²⁶⁴ CHARPIN et al., 2004. 656–657. A levél *šimdatum*kénti azonosításában további fontos momentum a különböző másolatok léte. Ahogyan C. Janssen is rámutatott), a dokumentumnak legalább két archetípusa létezett, mindkettőt a királyi kancellária küldte ki, s a sippari hatóságoknak címezték. Az eltérő kolofónok tanúsága szerint azonban különböző intézményekben helyezték el őket. JANSSEN, 1991. 20f. Lásd a 256. és 257. lábjegyzetet. Valószínűsíthető, hogy – mivel nincs bizonyítékunk arra, hogy a dekrétumokat a törvényoszlophoz hasonló kő emlékművön publikálták – egy ilyen királyi rendelkezést tartalmazó levél szétküldése az érintett hatósági szerveknek egyenértékű volt a hivatalos közzététellel és hatályba léptetéssel. VEENHOF, 1997–2000. 58. E gyakorlat megfeleltethető az év nevének hivatalos kihirdetésével: a király döntését

Szövegünk jelentőségét tehát egyfelől az adja, hogy bepillantást enged az óbabilóni törvényalkotás folyamatába. A levél tulajdonképp egy királyi leirat, melyben az uralkodó két olyan konkrét jogi problémára reagált, melyeket feltehetően Sippar hivatalnokai terjesztettek elé.²⁶⁵ Samsu-ilūna válasza azonban jóval több egy hagyományos ítéletnél. Egyrészt – az *aqbival* („elrendeltem”-mel) végződő szakaszokban – utal a korábbi, hasonló jellegű esetek kapcsán tett kijelentéseire, amelyeknek ebben a szövegben egyértelműen precedensértéket tulajdonít.²⁶⁶ Másrészt nem hagyható figyelmen kívül, hogy válasza általános és személytelen, tehát olyan alapvető szabályt teremt, amely más esetekben is alkalmazhatóvá válik.²⁶⁷

Mire világitanak rá az említett jogi problémák? Azt, hogy a gazdasági helyzet a szóban forgó időszakban Sipparban is kritikussá vált, az emelkedő árakon kívül²⁶⁸ egy további szöveg is bizonyítja, mely említést tesz a városban pusztító éhínségről.²⁶⁹ Samsu-ilūna levele azonban egy rendkívül lényeges momentumra derít fényt. A szorult helyzetbe került sippari családok sajátos megoldást találtak anyagi gondjaik enyhítésére: leányaik *nadītum*má avatását. A stratégia az intézmény természetéből adódó lehetőségek kiaknázásán alapult, és lényege a papnők ellátásának a *gagūmra* (illetve az államra) való áthárítása volt. Ez az eljárás távolról sem volt etikus, mindazonáltal a korabeli törvények szerint kivitelezhető volt. Az ilyen, családjuk által cserbenhagyott, kiszolgáltatott *nadītum*ok vélhetően egyre nagyobb számban „áramlottak be” a szóban forgó „*kolostorba*”, ami végül a király közvetlen beavatkozását tette szükségessé.

Az elsőként bemutatott probléma megoldására az uralkodó kötelezővé tette a hozománytábla kiállítását, illetve ezen aktus szigorú ellenőrzését. Ennek eredményeképpen a *nadītum* családját írott dokumentum kötelezte a papnő ellátására, ami ellenkező esetben – mint kiderül – a királyi magtárakra hárult. Mindez természetesen a *nadītum* számára is lehetővé tette, hogy anyagi szempontból függetlenné

---

ebben az esetben is levélben küldték meg a fontos adminisztratív központokba. Bővebben: HORSNELL, 1999. 167–171.

²⁶⁵ Sajnos nem tudjuk pontosan, kik tájékoztatták Samsu-ilūnát az „éhező *nadītum*ok” esetéről, mivel a források ezen a ponton rendkívül töredekeseek. A CT 52. 111. 3. alapján talán: „[**ugula luku**]r Ld Utu^{mes}” „a *Šamaš-nadītumok* felügyelői”. VEENHOF, 1997–2000. 56. 35. jegyzet.

²⁶⁶ ROTH, 1997. 26–27.

²⁶⁷ VEENHOF, 1997–2000. 57., LAFONT, 1994. 97.

²⁶⁸ A korabeli áraknak a szóban forgó király uralma alatti emelkedéséről részletesen: FARBER, 1978. 1–51., különösen 40.

²⁶⁹ A Di 1851-es szöveg egy olyan férfi esetéről számol be, ki tekintélyes örökségtől esett el, mivel családját elhagyván „az éhségtől (s) nyomortól, mely megtöltötte városát, utóbb elmenekült.” „*i-na su-un-qi₂-im i-na da-an- L^{na} -[tim] / ša a-al-šu u₂-ma-li- L^{u₂} / wa-ar-ka i-ta-a-ši₂- L^{a-am}”* Di 1851. Obv. 6–8. A teljes szöveg átírása és fordítása: VAN LERBERGHE–VOET, 1997. 152–153. A tábla az Ur-Utu archívumból (Tell ed-Dēr-ből) származik. A szövegben megemlített személyekről és családjukról: VAN LERBERGHE–VOET, 1997. 15–152. A tábla már Abī-ešuh idejében keletkezett, az éhínség azonban egyértelműen Samsu-ilūna uralma vége felé pusztíthatott. VAN LERBERGHE–VOET, 1997. 149. Kétségtelen, hogy az említett, éhínségtől szenvedő város nem más, mint Sippar, konkrétan pedig (valószínűsíthetően) Sippar-Jahrurum. VAN LERBERGHE–VOET, 1997. 150.

váljon rokonságától: amennyiben az utóbbiak elmulasztották kötelezettségeiket, immáron saját maga is gondoskodhatott megélhetéséről.²⁷⁰ Az első problémával kapcsolatos királyi válasz tehát megmutatja, hogyan fejlődött a törvény: mivel a CH kiadása, és a Babilón eleste közötti időszakban már nem állítottak össze újabb törvénygyűjteményt, az olyan új vagy átértelmezett jogszabályokat, amelyeket e későbbi kor társadalmi és/vagy gazdasági változásai tettek szükségessé, ilyen jellegű királyi dekrétumok formájában hirdették ki.²⁷¹

A levélben tárgyalt második jogi szituáció szintén a szóban forgó változásokkal hozható összefüggésbe: a *naditum* felelősségre vonása családjá kötelezettségei miatt új, az említett gazdasági krízis által életre hívott jelenség lehetett. A rendelkezés ismételten függetleníti a papnót, és megvédelmezi attól, hogy a hitelezők áldozatává váljon, ugyanis illegálissá nyilvánítja az utóbbiak igényét javaira. Noha az említett konkrét eset nem tér ki rá, Samsu-ilūna válasza a mindenkori *naditumot* a családi *ilkum*-kötelezettség alól is felmenti.²⁷² Ez a kiterjesztés egyfelől azzal magyarázható, hogy a tartozások, illetve az *ilkum*-szolgálat egy bizonyos személy kötelezettségeinek számítottak, melyeket nem háríthattak annak leányára (és örökösére), másfelől, hogy a király ismét általános szabályt kívánt teremteni, amely családjá mindenfajta adósságától és felelősségvállalásától függetleníttette Šamaš *naditumát*.²⁷³

Az utóbbi rendelkezés aktualitását egy valamivel későbbi bírósági ügyirat is tükrözi. A BM 16764-es szöveg egy Marduk-*naditumot* érint, akire – mint láthattuk – nem vonatkozott Samsu-ilūna szóban forgó *šimdatuma*;²⁷⁴ az ilyen papnőnek családi tartozások miatt történő felelősségre vonása tehát nem számított törvénybe ütközőnek, amit e tábla tanúságtétele alapján a hitelezők ki is használtak. A dokumentumból megtudhatjuk, hogy „*Amat-Asalluhit, Ubānānum leányát, akit Adad-*

²⁷⁰ LAFONT, 1994. 99.

²⁷¹ VEENHOF, 1997–2000. 59.

²⁷² Az *ilkumot* általában „szolgálati kötelezettség”-ként fordítják, a szó az *alākum* („menni”) igéből származtatható, s – legtöbbször meglehetősen enigmatikus – szolgálaton felül utalhat arra a (királyi) földbirtokra is, amelynek megművelése jelentette a tulajdonképpeni kötelezettséget (*eqel ilkim/kurummatim, šukūsum*) KIENAST, 1976–80. 52–54., CHARPIN et al., 2004. 732–738., ELLIS, 1976. 12–13. Az utóbbi ellátmányföld (sum. **a-ša₃ šuku**) állandó s örökletes tulajdon volt, bizonyos személyeknek azonban lehetősége volt eladására, s megjegyzendő, hogy a CH 40. §-a e kontextusban említi a *naditumot*, aki elidegeníthette a birtokot, amennyiben a vevő magára vállalta annak szolgálati kötelezettségét. KIENAST, 1976–80. 55., RINGER, 1967. 166., DRIVER–MILES, 1952. 123ff. A királyi palota földjeinek ilyen jellegű kiutalása és megművelése azonban az *ilkum*-viselőknél csak egy bizonyos hányadát érintette, a dolgozók egy része természetbeli juttatásokat, fejadagokat kapott szolgálataiért (**še-ba**, akk. *iprum*). CHARPIN et al., 2004. 732., KIENAST, 1976–80. 53. Mivel az *ilkum* számos különböző foglalkozású személyt érintett (a közigazgatási hivatalnokokon és a templomi személyzet, papság tagjain túl többek közt kézműveseket, katonákat és földművelőket), feltehetően ezek szolgálatának természete is eltérő volt. Bővebben: KIENAST, 1976–80. 54., 56. Noha az *ilkum* kifejezés az óbabilóni kor után is használatban maradt, a későbbiekben már meglehetősen eltérő jelentéssel bírt, közmunkákra, illetve egy sajátos adóra utalt. KIENAST, 1976–80. 58–59., POSTGATE, 1974. 80–92.

²⁷³ LAFONT, 1994. 99.

²⁷⁴ A szöveg kiadása és kommentárja: JURSA, 1997.

*muballiṭ, Ibni-Adad fia nőül vett, a palota szavának megfelelően Ubānānum, atyja miatt tartottak börtönben. Midőn Abī-ešuh, a király az igazságosságot helyreállította, Amat-Asalluhi kijött a börtönből. Mivel (azonban) férje, Adad-muballiṭ (időközben) mást vett feleségül, a két rabnő, házassági ajándéka, és a (szövegben itt felsorolt) javak végett, miket atyja adott neki, pert indított”.²⁷⁵ A *nadītum*ot tehát apja tartozása miatt zárták börtönbe, ahol – úgy tűnik – hosszabb időt tölthetett, hiszen ezalatt férje másik feleség vételére szánta el magát.²⁷⁶ Figyelemre méltó, hogy minderre éppen a törvényalkotó Samsu-ilūna idejében kerülhetett sor, hiszen a papnő szabadulását egy *mīšarum*-ediktum tette lehetővé, amely eltörölte a korábbi adósságokat, s amelynek (ünnepestes) kiadása leggyakrabban az uralkodók – esetünkben Abī-ešuh – első évében történt.²⁷⁷*

A tárgyalt szövegek ismételten rámutatnak a különböző *nadītum*ok eltérő jogi helyzetére, valamint arra, hogy a késő óbabilóni kor folyamán a papnők egyre gyakrabban kerülhettek kiszolgáltatott helyzetbe mind családjuk, mind a számos gazdasági nehézség miatt. Ezen nehézségek kapcsán szólnunk kell a Samsu-ilūna levele által felvetett kérdésekről is. Láthattuk, hogy az utóbbi király uralkodása alatt feltehetően egyre több sippari család küldte „kolostorba” leányait, az intézményre hátrítván ellátásukat. A családok gazdasági háttere rejtve marad előttünk: nem tudjuk, hogy a gyakorlat csupán a szegényebb sippariak körében terjedt-e el, vagy érintette-e a vagyonosabb, és talán a hivatalnoki rétegeket is. Annyi bizonyos, hogy az uralkodó 24. éve táján az ilyen, magukra hagyott *nadītum*ok száma oly mértékben megsokasodott, hogy a városi hatóságok Samsu-ilūna közbelépését

²⁷⁵ „^PGeme₂-^dAsal-lu₂-hi dumu-mi₂ U₂-ba-na-nu-um / ša ^dIškur-mu-ba-li₂-iṭ ^ddumu Ib-ni-^dIškur i-hu-zu-u₂-ši / i-na a-wa-at e₂-gal aš-šum ^vU₂-ba-na-nu-um ad-da-ni / i-na e₂ ki-li-im ik-ka-lu-u₂ / i-nu-ma A-bi-e-šu-^Luh^L ^Llugal^L mi-ša-ra-am iš-ku-nu / ^PGeme₂-^dAsal-lu₂-hi i-na e₂ ki-^Lli-im^L u₂-ši-a-^Lam^L -ma / aš-šum ^dIškur-mu-ba-li₂-iṭ mu-us-sa₃ ša-[ni-tam] i-hu-zu / a-na 2 sa^ggeme₂^{meš} ^Lše-er-ki-ša^L” ^{tu}g²⁷KU [x x x x] / ^L2 gin₂ ^{ku}s-sig¹⁷ u₃ nu-ma-tim ša U₂-ba-na-[nu-um] id-di-nu-ši-im / [i]g-re-e-ma a-na ^ugula ^{dam}-gar₃ u₃ di-k[^u5^{meš}] [UD.UNUG^{ki} is-ni-qu₂]” BM 16764. Obv. 1–10. A teljes 10. sor fordítása: „...pert indított, s a kereskedők felügyelője, valamint Larsa bírói lefolytatták az eljárását.” JURSA, 1997. 135–140.

²⁷⁶ A kivételes per tárgyalásán túl a dokumentum (a táblát lásd MHET II/5. 734f.) további érdekessége, hogy Larsa bíróit említi, noha – mint korábban említettük –, Si 11. utánról egyetlen írott forrást sem ismerünk e városból, amelyet a szóban forgó szöveg keletkezésekor már minden bizonnyal elhagytak lakói. (Lásd a 241. és 242. jegyzetet.) A tábla formai jellegzetességei egyértelműen egy északi származási helyre utalnak, amit a prozopográfia is alátámaszt. Egyrészt a *nadītum* atyjának, Ubānānumnak neve egy sippari szövegben is felbukkan (bár a két személy azonosítása kérdéses). JURSA, 1997. 137. Másrészt az ügyben illetékes kereskedők felügyelője (Abum-waqar) számos publikálatlan, Abu Habbá-ból és Tell ed-Dēr-ből származó dokumentumban szerepel. VAN KOPPEN, 1999. 77–78. Valószínűsíthető tehát, hogy a papnő férje Larsából származott, s hogy e városból számos menekült költözött Sipparba, ahol továbbra is fenntartották saját bírósági intézményeiket, illetve kultuszaikat. JURSA, 1997. 143. A jelenség nem egyedülálló: egy C. Wilcke által tárgyalt babilóni periratban például Uruk bírói tűnnek fel hasonlóan aktív szerepben, a tárgyalás szereplői tehát kétségkívül uruki menekültek, akik saját bírói testülettel rendelkeztek Babilónban. WILCKE, 1997. 413ff.

²⁷⁷ LAFONT, 1994. 96., VEENHOF, 1997–2000. 56.

kérvényezték.²⁷⁸ C. Janssen véleménye szerint ez a közbelépés valójában a végső összeomlástól mentette meg a *gagûm* intézményét, amely képtelen volt finanszírozni a nagyszámú vagyontalan *naditum* támogatását – ebben a kontextusban figyelemre méltónak tartja azt a tényt, hogy a papnőket nem a *gagûm*, hanem a király magtárai élelmezték. A királyi beavatkozás hatásait azonban időszakosnak tekinti. Ezek csupán késleltették azt a (leginkább gazdasági okokra visszavezethető) folyamatot, amely végül a *gagûm* elhagyásához és megszűnéséhez vezetett Samsuilûna utódai alatt.²⁷⁹ Az említett szerző arra is rámutat, hogy az utóbbi uralkodó 30. éve után eltűnnek a *gagûm*ban található ingatlanokkal kapcsolatos tranzakciók, a „kolostori” hivatalnokok említésének száma pedig drasztikusan csökken, s meglátása szerint e késői címek már csupán tiszteletbelinek tekinthetők.²⁸⁰

A legújabb szöveges bizonyítékok tükrében azonban a feltételezett összeomlás modellje ennél jóval bonyolultabbnak tűnik. Egyfelől valóban ésszerű lenne, hogy a *gagûm* intézményétől, és nem pedig a palotától várjuk el a szorult helyzetbe került papnők ellátását. Noha mint említettük, a *naditumok* önálló háztartásokban éltek a *gagûm* falain belül, adminisztratív és jogi ügyeik feljegyzése a „kolostori” adminisztráció feladatkörébe tartozott. Több olyan példát is ismerünk, melyekben az intézmény egyfajta közbelépő hatósági szervként, a *naditumok* érdekeit védelmezve járt el bizonyos problémás esetekben.²⁸¹ Mindazonáltal nem hagyható figyelmen kívül az a folyamat, amelyre már több, a sippari szövegkorpust vizsgáló kutató rámutatott, s amely Hammurāpi centralizációs törekvéseivel hozható összefüggésbe, nevezetesen: a bírói, templomi és „kolostori” hivatalok szekularizációja.²⁸² A *gagûmot*, noha számos szempontból függetlennek tekinthető, alapvetően szoros szálak fűzték a Šamaš-templomhoz, amely mind vallási, mind gazdasági téren a korabeli Sippar legfontosabb intézménye volt.²⁸³ Nem meglepő tehát, hogy Hammurāpi és utódai éppen Šamaš háztartását kísérelték meg irányításuk alá vonni, mely legvilágosabban a templomi hivatali címek megváltozásában érhető tetten: a tisztségviselőket pecsétjeik immáron nem az istenség, hanem a babilóni uralkodó szolgájának nevezték.²⁸⁴ A változások nagy valószínűséggel a „kolostori” hivatalokat is érintették, hiszen – bár csupán Hammurāpi előtti pecsétlenyomatokat ismerünk – ezek egyértelműen a „Šamaš-templom szolgái”-nak nevezik a *gagûm* tisztségviselőit.²⁸⁵ A kérdéses szekularizáció további megnyilvánulásait és hatásait nehéz meghatározni, de kétségtelen, hogy a „kolostor” és a palota között a

²⁷⁸ Az eredeti levél keletkezésének időpontjáról: JANSSEN, 1991. 12.

²⁷⁹ JANSSEN, 1991. 12–13.

²⁸⁰ JANSSEN, 1991. 12–13.

²⁸¹ Bővebben: HARRIS, 1963. 149., 155.

²⁸² A kiterjedt centralizációs törekvések bizonyítékairól bővebben: HARRIS, 1968. 727–732., STOL, 1982. 351–358.

²⁸³ HARRIS, 1961b. 117., HARRIS, 1962. 155–156.

²⁸⁴ HARRIS, 1961b. 118.

²⁸⁵ Például: „PN, PN₂ fia, a *naditumok* felügyelője, az *e₂-babbar* szolgája” „PN *dumu* PN₂ *ir₃* *e₂-babbar-ra*” CT 8. 39a. 21., TCL 1. 203. 19., stb. A további példák: HARRIS, 1961b. 118.

korábbinál szorosabb kapcsolat alakult ki, és nem kizárt, hogy a palota magtárainak használata is ezzel, nem pedig a *gagûm* „teljes csődjével” társítható.

Míg ezen utóbbi elképzelés csupán hipotézis, a *gagûm* Samsu-ilûna uralma utáni szinte azonnali „összeomlása” ellen már több kézzelfogható bizonyíték is szól. A S. Richardson által nemrégiben publikált késő óbabilóni szövegekben ugyanis számos „kolostori” hivatalnoki cím azonosítható, így egyértelműen bizonyítják a *gagûm* személyzetének fennmaradását, illetve az itt gyakorolt kultusz továbbélését – végül de nem utolsó sorban rávilágítanak a *nadîtumok* és az **e₂-babbar** szoros kapcsolatára.²⁸⁶ A *gagûm*ot tehát mégsem hagyták el lakói, és az intézmény – úgy tűnik – egészen az I. babilóni dinasztia bukásáig működött, noha a címek és a tranzakciók gyakoriságának csökkenése vitathatatlan. Mindez egyértelműen a dinasztia fennhatóságának az észak-babilóniai térségre való visszaszorulásával kapcsolható össze, amely – Samsu-ilûna és utódai erőfeszítései ellenére – jelentős gazdasági visszaesést eredményezett, és amelynek következtében – többek között – a *nadîtumok* virágkorának is vége szakadt. A papnők prominens szerepének elhalványulása, illetve az intézmény eltűnésének pontos miértje és mikéntje azonban még korántsem világos, és mindenképpen további vizsgálatokat tesz szükségessé.

Az eddigiek fényében már számos olyan tényezőt felfedezhettünk, ami „*Sippar embereit*” lányaik „*kolostorba küldésére*” motiválhatták, az egyik leglényegesebbéről azonban még nem esett szó. Az a tényező pedig, amely alapvető szerepet játszott az intézmény létrejöttében és virágzásában, nem más, mint a vallás.

„Hát nem én vagyok-e imádkozó jelképe atyád házának?”²⁸⁷
A *nadîtumok* vallási funkciója

„Annak ellenére, hogy a *nadîtumok* sajátos kapcsolatban álltak Šamaš istennel, s hitvesével, Ajával, nem tekinthetjük őket papnőiknek” – állította R. Harris 1964-ben, a *nadîtumokról* szóló első összefoglaló írásában, és nézetéhez – amely a megfelelő bizonyítékok hiányán alapul – a későbbiekben is hű maradt.²⁸⁸ Ahhoz, hogy felismerhessük R. Harris idézett állításának érvénytelen mivoltát, mindenekelőtt célszerű meghatározunk a mezopotámiai papi funkció legfontosabb általános jellemzőit. W. Sallaberger definíciója szerint a pap (illetve papnő) „közvetítő istenek és emberek között, részt vesz a kultuszban, s ellátja az istenségeket. Kapcsolatát a szenttel jelzi mind kiválasztása és beavatása, mind a profántól való elkülönülése (ez utóbbi rituális tisztaságában, valamint a hivatal méltóságában manifesztálódik).”²⁸⁹

Ahogy korábban már láthattuk, a sajátos beavatási szertartás keretében a *gagûm*-ba költöző *nadîtum* különleges, mondhatni személyes kapcsolatba került isteni

²⁸⁶ RICHARDSON, 2002. 181–183.

²⁸⁷ „*anāku ul šurinnum kārībum ša bīt abīka*” ARM X. 36. Obv. 13., Rv. 16.

²⁸⁸ HARRIS, 1964. 108., HARRIS, 1975. 308., HARRIS, 1989. 153.

²⁸⁹ SALLABERGER, é. n. 618.

urával és úrnőjével. Közel kerülése a szenthez egyértelműen alkalmassá tette arra, hogy közvetítői szerepet töltsön be isteni és földi családja között. E szerepre valószínűleg számos szöveg utal, amelyek közül a leghíresebbek a Máriaól származó hercegnő, Erišti-Aja levelei.

Erišti-Aja, Zimri-Lim tizenegy leánygyermekének egyike, nővéreivel ellentétben, akiket a szövetséges és vazallus uralkodókhoz adtak feleségül, a sippari *gagûm* lakója, Šamaš *nadituma* lett.²⁹⁰ Összesen nyolc, Máriaól származó levél (ARM X. 36–43.) szerzőjeként azonosítható,²⁹¹ amelyek világosan rámutatnak a Sipparban betöltött leglényegesebb funkciójára, ami – ahogyan ezt a szövegeket részletesen tanulmányozó B. F. Batto is megállapította – vallási természetű volt.²⁹² Ahogyan a hercegnő maga is többször hangsúlyozza, *kāribtum*, azaz olyan „imádkozó nő” volt, aki közbenjárt isteneinél atyja házának jólétéért²⁹³ – más szavakkal: családja „imádkozó jelképe” (*šurinnum kāribtum*).²⁹⁴

Erišti-Aja önmagára alkalmazott *šurinnum* metaforája egyedülálló. A szó általános jelentése az „(isten)szimbólum”, „embléma”, azaz egy olyan tárgy, amelyben a szent esetenként jelenvalóvá válhatott, illetve „standard”, mely akár egy várost, régiót, vagy egy személyt is jelképezhetett.²⁹⁵ A hercegnő szóképe, ahogyan B. F. Batto is rámutatott, kapcsolatba hozható a votív szobroknak az adott istenség templomában történő elhelyezésének gyakorlatával. Ezekről a szobrokról szintén úgy vélték, hogy szüntelenül imádkoztak felajánlójuk jólétéért.²⁹⁶

A családtagokért felajánlott ima természetesen nem számított hercegnői kiváltságnak, az ismert levelekben számos, nem királyi vérből származó Šamaš-*naditum* tűnik fel hasonló, közvetítői szerepben. „*Uram s úrnőm előtt megmosott kézzel imádkozom szüntelenül éretted*” – írja egy papnő, atyja kegyeit keresvén.²⁹⁷ Egy másik, Lamassani nevű *naditum* beteg apja gyógyulásáért szintén az istenekhez folyamodott: „*A reggeli és esti áldozatok (folyamán) uram s úrnőm előtt szüntelen imádkozom a*

²⁹⁰ A hercegnőről bővebben: DALLEY, 1984. 97., BATTO, 1974. 37–58.

²⁹¹ Noha konkrétan egyetlen szöveg sem nevezi *naditum*-nak, e státusa – jellegzetes nevén, és több indirekt utaláson túl – már a levelek üdvözlő formuláiból is világos lehet, melyek a *naditum*ok episztofiájának kizárólagos és általános elemei. A leggyakoribb: „*bēli u bēlti liballiṭūka*” („*uram és úrnőm éltesen téged*”), illetve e formula kiterjesztett változatai. BATTO, 1974. 93–94., HARRIS, 1964. 117., 119., ARM X. 40. 4–6., ARM X. 43. 5–6., esetleg ARM X. 42. 5f. Megjegyzendő, hogy Erišti-Aja több esetben a szokásos formula egy teljesen egyéni változatát használja. ARM X. 36. 4–7., ARM X. 37. 4–6., ARM X. 41. 4f. Ez utóbbihoz: DOSSIN, 1967. 74.

²⁹² BATTO, 1974. 96.

²⁹³ Mindezt számos alkalommal veti atyja szemére, midőn ellátásának elmaradása végett panaszkodik: „*Hát nem én vagyok-e az imádkozó jelkép, ki szüntelen esdekel életedért? Miért nem látnak el engem olajjal s mézzel atyám (házától)?*” „*[a-n]a-ku u₂-ul šu-ri-nu-um / 𐎠𐎢𐎡𐎠-ri-bu-um / [ša] a-na ba-la-ti-ka / [ik]-ta-na-ra-bu / [a-n]a mi-nim it-ti a-bi-ia / [i₃-g]i₃ la₃ la pa-aq-da-ku.*” ARM X. 37. 7–12. Lásd még ARM X. 36. 13–18., 39. 20–24., 38. 9–11.

²⁹⁴ Minderre Harris is utal: HARRIS, 1989. 156.

²⁹⁵ CHARPIN et al., 2004. 661–662., BATTO, 1974. 97.

²⁹⁶ BATTO, 1974. 97.

²⁹⁷ „*mahar bēlija u bēltija qātāja masiāma aktanarrabakku*” PBS 7. 60. 25–28. Lásd HARRIS, 1964. 120–121., BATTO, 1974. 97.

te életedért”²⁹⁸. Már e néhány példa alapján is leszögezhetjük, hogy az isteni jóindulatért, segélyért való közbenjárás a *nadītum*ok egyik fontos (ha nem a legfontosabb) feladata lehetett, és kétségtelen, hogy mindez egy mezopotámiai *homo religiosus* számára kiemelt jelentőséggel bírt.

Erišti-Aja levelei egy további kötelességre is rámutatnak. „Küldj nekem olajat, hogy bekenhessem úrnőm testét!”²⁹⁹ – utasítja a *nadītum* Zimri-lîmet, aki egy másik szöveg szerint korábban már teljesítette leánya ilyen jellegű kéréseit.³⁰⁰ E táblák tehát egy további papi funkcióról, az istenek ellátásáról árulkodnak.³⁰¹

Az elmondottak fényében látható, hogy a mezopotámiai papság főbb tevékenységei s jellemzői szinte kivétel nélkül kapcsolatba hozhatók Šamaš *nadītum*-ával. Közvetítő, ellátja az isteneket, továbbá papnői státusát jelzi beavatása, illetve a profán világtól (*kīdum*) való elkülönülése.³⁰² Egyéb kultikus funkciói valóban homályosak, egyedül a családi halotti kultusz fenntartásában betöltött kivételes szerepe mutatható ki egyértelműen. Figyelemre méltó, hogy míg a halotti áldozatokat hagyományosan a családapa, illetve a család férfi tagjai mutatták be, egy esetben mindez a *nadītum* kötelességének tűnik.³⁰³ Ez utóbbi tény ismét kivételes szerepére utal mind a földi, mind az isteni családon belül, amely szerep halála utáni létét is meghatározta: az eltávozott *nadītum* az istenekhez csatlakozott, egy gyakori kifejezéssel élve, „istenei elhívoták őt” (*ilūša iqterūši*).³⁰⁴

Összegzés

Ahogy a fentiekből is világossá válhatott, az óbabilóni kori *nadītum*-papnőkkel kapcsolatos, tekintélyes terjedelmű forrásanyag csupán vázlatos áttekintése is számos következtetés, feltevés és kérdés megfogalmazását teszi lehetővé. E források döntő többsége valóban csupán a papnők gazdasági ügyleteibe, illetve a rájuk ruházott jogok természetébe nyújtanak betekintést, az általuk felvázolható nemi szerepek vizsgálata azonban lényegesen gazdagíthatja az óbabilóni kor társadalmáról alkotott képünket. A *nadītum*ok szerepének, illetve e szerep változásainak tanulmányozása a kor fontos társadalmi és gazdasági átalakulásaira világított rá, sőt az, hogy a (korai) uralkodók *gagûmba* küldték leányaikat, bizonyos politikai törekvésekre is fényt derít.

²⁹⁸ „*kurummat (šuk) kašâtim u liliâtim mahar bêlija u bêltija ana balâfikta aktanarrab*” PBS 7. 105. 13–15. (= PBS 7. 106. 8–10.) BATTO, 1974. 97., 34. jegyzet.

²⁹⁹ „*is-giš šu-bi-lam / pa-ga-ar be-el-ti-ia / a-pa L-ša^J-aš-ši*” ARM X. 41. 5–7.

³⁰⁰ ARM X. 38. 24–25.

³⁰¹ Például egy *nadītum* áldozatokról gondoskodik Aja, és a családi isten számára. CT 6. 39b. HARRIS, 1964. 121.

³⁰² Az utóbbi fogalom gyakorta megjelenik a *nadītum*ok leveleiben, lásd a 161. lábjegyzetet.

³⁰³ VAS 16. 5a. (boríték). HARRIS, 1964. 122.

³⁰⁴ RENGER, 1967. 155. HARRIS, 1964. 120.

Az intézmény létrejötte – természetéből fakadóan – vallási okokra vezethető vissza, és ahogyan a *nadītumok* által viselt sumer főpapnői címek, illetve a hercegnők felszentelése mutatják, egy Šamaš-*nadītum* pozíciója már a korszak hajnalán is igen nagy presztízzsel bírt. E státus vélhetően a gazdasági szféra területén is számos előnyhöz juttathatta birtokosait, s ezek kihasználása az időszak sajátos gazdasági és politikai körülményeihez alkalmazkodva már igen korán lényegi átalakulásokat eredményezhetett a papnők társadalmi pozíciójában. Feltehetően nem véletlen, hogy a *nadītumok* gazdasági szerepe Sipparban éppen Immerum korában vált egyre jelentősebbé, egy olyan időszakban, midőn Babilón megszilárdította központi irányítását a szóban forgó városok fölött. Az intézmény ebben az időben jelentős változásokon mehetett keresztül, ennek legszembetűnőbb jele a papnők számának jelentékeny növekedése. Nehéz pontosan meghatározni, hogy a tehetős sippari családoknak azon túl, hogy egyben tarthatták vagyonukat, milyen előnyei származtak leányaik *nadītummá* avatásából, kétségtelen azonban, hogy ebben az aktusban a vallásos indíttatáson túl ezután az átalakuló gazdasági helyzet kiaknázásának szándéka is tetten érhető.

A korszak későbbi gazdasági nehézségei szintén egyértelműen tükröződnek a *nadītumok* jogainak (kényszerű) megváltoztatásában, ami rámutat azokra az új stratégiákra is, amelyek ismételten a papnők sajátos státusából adódó lehetőségeken alapultak, és amelyek révén a társadalom a szóban forgó nehézségekre próbált megoldást találni. Leszögezhetjük tehát, hogy az okok, amelyek a leányok „kolos-torba küldéséhez” vezettek, olyannyira összetettek, hogy végső soron elválaszthatatlanok mind egymástól, mind pedig az óbabilóni kor társadalmi és gazdasági viszonyaitól. A *nadītum*-intézmény sajátosságai valószínűleg már nem lehettek megfelelőek a későbbi korszakok szellemi és gazdasági igényei számára. Az I. babilóni dinasztia bukásával a *nadītum*-papnők kora is leáldozott, és az intézmény soha többé nem éledt újjá.

Felhasznált irodalom és rövidítések

- AAICAB** J.-P. GRÉGOIRE: *Archives Administratives et Inscriptions Cunéiformes de l'Assyriologique Museum et de la Bodleian Collection d'Oxford*. Párizs, k. n., 1996.
- AB** *Assyriologische Bibliothek*. Lipsce
- AbB** *Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung*. Leiden
- AfO** *Archiv für Orientforschung*. Berlin, Graz, Bécs
- AOAT** *Alter Orient und Altes Testament*. Kevelaer, Neukirchen-Vluyn, Münster
- AoF** *Altorientalische Forschungen*. Berlin
- ARM** *Archives Royales de Mari*. Párizs
- ARN** M. ÇİĞ, H. – KIZILYAY, F. R. Kraus: *Altbabylonische Rechtsurkunden aus Nippur*. Isztambul, k. n., 1952.
- ARRIM** *Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project*. Toronto
- BDHP** WATERMAN, L.: *Business Documents of the Hammurapi Period from the British Museum*. London, k. n., 1916.

BE	<i>The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series A: Cuneiform Texts.</i> Philadelphia
BM	Tablets in the collections of the British Museum. London
CAD	<i>The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago.</i> Chicago
CBS	Tablets in the collections of the University Museum, Philadelphia (Babylonian Section).
CH	Codex Hammurapi
CM	<i>Cuneiform Monographs.</i> Groningen
CT	<i>Cuneiform Texts from the Babylonian Tablets in the British Museum.</i> London
Di	Dēr Inscriptions. (Kiadatlan szövegek Tell ed-Dēr-ból)
EA	J. A. Knudtzon: <i>Die El-Amarna Tafeln</i> (= VAB 2.)
IM	Tablets in the collections of the Iraq Museum. Bagdad
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society.</i> New Heaven
JCS	<i>Journal of Cuneiform Studies.</i> New Heaven
JEOL	<i>Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap. Ex Oriente Lux.</i> Leiden
JESHO	<i>Journal of Economic and Social History of the Orient.</i> Leiden
JNES	<i>Journal of Near Eastern Studies.</i> Chicago
JSOT	<i>Journal for the Study of the Old Testament.</i> (Supplement Series) Sheffield
LFBD	Fish, T.: <i>Letters of the First Babylonian Dynasty in the John Rylands Library, Manchester.</i> Manchester, k. n., 1936.
MEISSNER, BAP	MEISSNER, B.: Beiträge zum altbabylonischen Privatrecht. In: <i>AB</i> 11. 1893.
MHEM	<i>Mesopotamian History and Environment, Memoirs.</i> Gent
MHET	<i>Mesopotamian History and Environment, Texts.</i> Gent
MSL	<i>Materials for the Sumerian Lexicon.</i> Róma. k. n., 1969.
N.A.B.U.	<i>Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires.</i> Párizs
NAPR	<i>Northern Akkad Project Reports.</i> Gent
Ni	Tablets in the collections of the Archaeological Museum of Istanbul (excavated at Nippur)
NIN	<i>NIN – Journal of Gender Studies in Antiquity.</i> Groningen
OBO	<i>Orbis Biblicus et Orientalis.</i> Freiburg (Svájc), Göttingen
OLA	<i>Orientalia Lovaniensia Analecta.</i> Löven
OLP	<i>Orientalia Lovaniensia Periodica.</i> Löven
OLZ	<i>Orientalistische Literaturzeitung.</i> Berlin
ÓKTCH	<i>Ókori Keleti Történeti Chrestomathia.</i> Szerk.: HARMATTA, J. Budapest, 2003.
OrNS	<i>Orientalia, Nova Series.</i> Róma
PBS	<i>Publications of the Babylonian Section, University Museum, University of Pennsylvania.</i> Philadelphia
RA	<i>Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale.</i> Párizs
RIA	<i>Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie.</i> Berlin, New York, Lipcse
SEL	<i>Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico.</i> Verona
Si	Field number of tablets excavated at Sippar
TCL	<i>Textes cunéiformes du Louvre.</i> Párizs
UET	<i>Ur Excavations. Texts.</i> London
VAB	<i>Vorderasiatische Bibliothek.</i> Lipcse
VAS	<i>Vorderasiatische Schriftdenkmäler.</i> Lipcse, Berlin, Mainz
YOS	<i>Yale Oriental Series, Babylonian Texts.</i> New Heaven
ZA	<i>Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie.</i> Berlin, New York

ARMSTRONG et al.

- 1998 ARMSTRONG, J.A. – COLE, S.W. – GASCHÉ, H. – GURZADYAN, V.G.: Dating the Fall of Babylon: a Reappraisal of Second-Millennium Chronology (a joint Ghent-Chicago-Harvard project). In: *MHEM II*. Gent, University of Ghent and the Oriental Institute of Chicago, 1998.

ASHER-GREVE

- 1998 ASHER-GREVE, Julia M.: Stepping into the Maelstrom: Women, Gender and Ancient Near Eastern Scholarship. In: *NIN*, évf. n. (1998) 1. sz. 1–22.

BAHRANI

- 2001 BAHRANI, Zainab: *Women of Babylon*. London – New York, Routledge, 2001.

BATTO

- 1974 BATTO, Bernard F.: *Studies on Women at Mari*. Baltimore–London, The John Hopkins University Press, 1974.

BIROT

- 1956 BIROT, Maurice: Textes Économiques de Mari IV. In: *RA*, évf. n. (1956) 50. sz. 57–72.

CHARPIN

- 1986 CHARPIN, Dominique: Transmission des titres de propriété et constitution des archives privées en Babylonie ancienne. In: *Cuneiform Archives and Libraries. Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale Leiden, 4–8. July 1983*. (CRRAI 30). Ed.: VEENHOF, K. R. Leiden, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul, 1986. 121–140.

- 1988 CHARPIN, Dominique: Sippar: deux villes jumelles. In: *RA*, évf. n. (1988) 82. sz. 13–32.

CHARPIN et al.

- 2004 CHARPIN, Dominique – EDZARD, Dietz Otto – STOL, Marten: *Mesopotamien. Die alt-babylonische Zeit*. OBO 160/4. Freiburg – Göttingen, Academic Press Fribourg/Paulusverlag, 2004.

DALLEY

- 1980 DALLEY, Stephanie: Old-Babylonian Dowries. In: *Iraq*, évf. n. (1980) 42. sz. 53–74.

- 1984 DALLEY, Stephanie: *Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities*. London and New York, Longman, 1984.

DOSSIN

- 1967 DOSSIN, Georges: *Archives royales de Mari, X: La correspondance féminine*. (TCL XXXI). Párizs, Geuthner, 1967.

DRIVER–MILES

- 1952 DRIVER, Godfrey R. – MILES, John, C.: *The Babylonian Laws: 1. Legal Commentary*. Oxford, Clarendon, 1952.

ELIADE

- 1999 ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*. Budapest, Európa, 1999.

ELLIS

- 1976 ELLIS, Maria deJong: *Agriculture and the State in Mesopotamia*. Philadelphia, 1976.
1997 ELLIS, Maria deJong: Notes on some Family Property in Old Babylonian Sippar. In: *AoF*, évf. n. (1997) 24. sz. 57–67.

FARBER

- 1978 FARBER, Howard: A Price and Wage Study for Northern Babylonia During the Old Babylonian Period. In: *JESHO*, évf. n. (1978) 21. sz. 1–51.

FINKELSTEIN

- 1972 FINKELSTEIN, Jacob Joel: *Late Old Babylonian Documents and Letters*. In: YOS III. kötet. New Heaven and London, Yale University Press, 1972.

FOSTER

- 1987 FOSTER, Benjamin R.: Notes on Women in the Sargonic Period. In: *La femme dans le Proche-Orient antique. 33e Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 juillet 1986)*. Ed.: DURAND, J.-M. Paris, Editions Recherche sur les Civilizations, 1987. 53–62.

FRAYNE-DONBAZ

- 1984 FRAYNE, Douglas – DONBAZ, Veysel: Hammurabi and the Wall of the Cloister. In: *ARRIM*, évf. n. (1984) 2. sz. 28–30.

FRIEDL

- 2000 FRIEDL, Corinna: *Polygynie in Mesopotamien und Israel. Sozialgeschichtliche Analyse polygamer Beziehungen anhand rechtlicher Texte aus dem 2. und 1. Jahrtausend v. Chr.* Münster, Ugarit-Verlag. 2000. (AOAT, 277.)

GODDEERIS

- 2002 GODDEERIS, Anne: *Economy and Society in Northern Babylonia in the Early Old Babylonian Period (ca. 2000 –1800 BC)*. Löven, Peeters, 2002. (OLA 109.)

GOETZE

- 1948 GOETZE, Albrecht: Thirty Tablets from the Reigns of Abi-ešuh and Ammī-ditānā. In: *JCS*, évf. n. (1948) 2. sz. 73–112.

GREENGUS

- 1966 GREENGUS, Samuel: Old-Babylonian Marriage Ceremonies and Rites. In: *JCS*, évf. n. (1966) 20. sz. 55–72.

HARRIS

- 1961a HARRIS, Rivkah: The naditu Laws and the code of Hammurapi in Praxis. In: *OrNS*, évf. n. (1961) 30. sz. 163–169.
1961b HARRIS, Rivkah: On the Process of Secularization under Hammurabi. In: *JCS*, évf. n. (1961) 15. sz. 117–120.
1962 HARRIS, Rivkah: Biographical notes on the naditu Women of Sippar. In: *JCS*, évf. n. (1962) 16. sz. 1–12.
1963 HARRIS, Rivkah: The Organization and Administration of the Cloister in Ancient Babylonia. In: *JESHO*, évf. n. (1963) 6. sz. 121–57.

HARRIS

- 1964 HARRIS, Rivkah: The naditu-Woman. In: *Studies Presented to A. L. Oppenheim*. Ed.: ADAMS, R. M. Chicago, k. n., 106–135.
- 1968 HARRIS, Rivkah: Some Aspects of Centralization of the Realm under Hammurabi and his Successors. In: *JAOS*, évf. n. (1968) 88. sz. 727–732.
- 1972–75 HARRIS, Rivkah: Hierodulen. In: *RIA* 4. kötet. 1975–72. 391–393.
- 1974 HARRIS, Rivkah: The Case of Three Old Babylonian Marriage Contracts. In: *JNES*, évf. n. (1974) 33. sz. 363–369.
- 1975 HARRIS, Rivkah: *Ancient Sippar. A Demographic Study of an Old-Babylonian City (1894–1595 B.C.)*. Leiden, Nederlands Historisch-Archaeologische Instituut te Istanbul, 1975.
- 1976 HARRIS, Rivkah: On Kinship and Inheritance in Old-Babylonian Sippar. In: *Iraq*, évf. n. (1976) 38. sz. 129–132.
- 1989 HARRIS, Rivkah: Independent Women in Ancient Mesopotamia? In: *Women's Earliest Records from Ancient Egypt and Western Asia*. Ed.: LESKO, B. S. Atlanta, Scholars Press, 1989. 145–165.
- 1998 HARRIS, Rivkah: *Gender and Aging in Mesopotamia: the Gilgamesh Epic and Other Ancient Literature*. Norman, University of Oklahoma Press, 1998.

HORSNELL

- 1999 HORSNELL, Malcolm J. A.: *The Year-names of the First Dynasty of Babylon*. Hamilton, McMaster University Press, 1999.

JANSSEN

- 1991 JANSSEN, Caroline: Samsu-iluna and the hungry naditums. In: *NAPR*, évf. n. (1991) 5. sz. 3–39.

JEYES,

- 1993 JEYES, Ulla: The *naditu* Women of Sippar. In: *Images of Women in Antiquity*. Eds.: CAMERON, A. – KUHRT, A. Detroit, Routledge, 1993. 260–272.

JURSA

- 1997 JURSA, Michael: Als König Abi-ešuh hergestellt hat: Eine Bemerkungswerte alt-babylonische Processurkunde. In: *RA*, évf. n. (1997) 91. sz. 135–145.

KIENAST

- 1976–80 KIENAST, Burkhardt: Ilku. In: *RIA* 5. kötet. 1976–80. 52–59.

KLENGEL

- 1999 KLENGEL, Horst: Nochmals zur *naditu* und Königstochter Iltani. In: *Munuscula Mesopotamica: Festschrift Johannes Renger*. Eds.: BÖCK, B. – CANKIK-KIRSCHBAUM, E. – RICHTER, T. Münster, Ugarit-Verlag. (AOAT 267.) 259–266.

LAFONT

- 1994 LAFONT, Sophie: Ancient Near Eastern Laws: Continuity and Pluralism. In: *Theory and Method in Biblical and Cuneiform Law*. Ed.: LEVINSON, B. Sheffield, Sheffield Academic Press, 1994. (*JOT* Suppl. 181.) 91–118.

LAFONT

- 1999 LAFONT, Sophie: *Femmes, droit et justice dans l'antiquité orientale: Contributions à l'étude du droit pénal au Proche-Orient ancien*. Freiburg, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999. (OBO 165.)

LAMBERT-MILLARD

- 1969 LAMBERT, Wilfred G. – MILLARD, A. R.: *Atra-hasīs. The Babylonian Story of the Flood*. Oxford, Clarendon, 1969.

LAMBERT

- 1992 LAMBERT, Wilfred G.: Prostitution. In: *Aussenseiter und Randgruppen. Beiträge zu einer Sozialgeschichte des Alten Orients*. Ed.: HAAS, V. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz, 1992. (XENIA 32.) 127–157.

LANDSBERGER

- 1926 LANDSBERGER, Benno: Neue Kontrakten aus Babylonien. In: *OLZ*, évf. n. (1926) 29. sz. 761–765.
- 1968 LANDSBERGER, Benno: Jungfräulichkeit: Ein Beitrag zum Thema „Beilager und Eheschliessung”. In: *Symbolae Iuridicae et Historicae Martino David Dedicate*. Eds: ANKUM, J. A. – FEENSTRA, R. – LEEMANS, W. F. Leiden, k. n., 1968. 41–105.

LEWIS

- 1976 LEWIS, Brian: *The Legend of Sargon: A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero Who was Exposed at Birth*. New York, Unpublished PhD. Dissertation, 1976.

POSTGATE

- 1974 POSTGATE, John Nicolas: *Taxation and Conscription in the Assyria Empire*. Róma, k. n., 1974. (*Studia Pohl, Series Maior* 3.)

POWELL

- 1978 POWELL, Malvin A.: A Contribution to the History of Money in Mesopotamia prior to the Invention of Coinage. In: *Fs Lubor Matouš*. Eds.: HRUŠKA, B. –KOMORÓCZY, G. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék, 1978. (*Assyriologia* V.) 211–243.

RENGER

- 1967 RENGER, Johannes: Untersuchungen zum Priestertum in der altbabylonischen Zeit, I. In: *ZA*, évf. n. (1967) 58. sz. 110–188.
- 1969 RENGER, Johannes: Untersuchungen zum Priestertum in der altbabylonischen Zeit, II. In: *ZA*, évf. n. (1969) 59. sz. 104–230.
- 1984 RENGER, Johannes: Patterns of Non-Institutional Trade and Non-Commercial Exchange in Ancient Mesopotamia at the Beginning of the Second Millenium B.C. In: *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Incunabula Graeca. LXXXII. kötet*. Ed.: ARCHI, Alfonso. Róma, k. n., 1984. 31–123.

RICHARDSON

- 2002 RICHARDSON, Seth F. C.: *The Collapse of a Complex State: A Reappraisal of the End of the First Dynasty of Babylon, 1983–1597 B.C.* Unpublished PhD. Dissertation, Columbia University, 2002.

ROAF

- 1998 ROAF, Michael: *A mezopotámiai világ atlasza*. Ford.: Dezső Tamás. Budapest, Helikon, 1998.

ROTH

- 1995 ROTH, Marta: *Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Writings from the Ancient World, Society of Biblical Literature, 6. kötet. Atlanta, Scholars Press, 1995.
- 1997 ROTH, Marta: The Law Collection of King Hammurabi: Toward an Understanding of Codification of Text. In: *La Codification des lois dans l'antiquité*. Ed.: LÉVY, Ed. Párizs, De Boccard, 1997. 9–31.
- 1998 ROTH, Marta: Gender and law: a case study from ancient Mesopotamia. In: *Gender and law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*. Eds.: MATTHEWS, H. – LEVINSON, B. – FRYMER-KENSKY, T. Sheffield, Sheffield Academic Press, 1998. 173–184.
- 1999 ROTH, Marta, The Priestess and the Tavern. In: *Munuscula Mesopotamica: Festschrift für Johannes Renger*. Eds.: BÖCK, B. – CANCIK-KIRSCHBAUM, E. – RICHTER, T. Münster, Ugarit-Verlag, 1999. (AOAT 267) 445–64.

SALLABERGER

- é. n. SALLABERGER, Walther: Priester A. I. In: *RIA* 11. kötet. [megjelenés alatt] 618–640.

SASSON

- 1973 SASSON, Jack M.: Biographical Notes on Some Royal Ladies from Mari. In: *JCS*, évf. n. (1973) 25. sz. 59–78.

SCHEIL

- 1902 SCHEIL, Vincent, O. P.: *Une Saison de Fouilles à Sippar*. (Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale de Caire 1) Kairó, k. n., 1902.

SKAIST

- 1994 SKAIST, Aaron: *The Old Babylonian Loan Contract: Its History and Geography*. Ramat Gan, Bar-Ilan University Press, 1994.

STAMM

- 1968 STAMM, Johann Jakob: *Die Akkadische Namengebung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968.

STEINKELLER

- 2005 STEINKELLER, Piotr: The Priestess *égi-zi* and Related Matters. In: *An Experienced Scribe who neglects Nothing: Ancient Near Eastern Studies in Honour of Jacob Klein*. Eds.: SEFATI, Y. – ARTZI, P. – COHEN, C. – EICHLER, B. L. – HUROWITZ, V. A. Bethesda, CDL, 2005. 301–310.

STOL

- 1979 STOL, Marten: Kallatum als Klosterfrau. In: *RA* 73. (1979) 1. sz. 91.
- 1982 STOL, Marten: A Cadastral Innovation by Hammurabi. In: *Zikir šumim: Assyriological studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of his Seventieth Birthday*. Eds.: VAN DRIEL, G. – KRISPIJU, Th. J. H. – STOL, M. – VEENHOF, K. R. Leiden, Brill, 1982. 351–358.
- 1987 STOL, Marten: Prinzessin Iltani. In: *SEL*, évf. n. (1987) 4. sz. 3–7.
- 1995 STOL, Marten: Women in Mesopotamia. In: *JESHO*, 38. (1995) 2. sz. 123–44.
- 1998 STOL, Marten: The Care of Eldery in Mesopotamia during the Old-Babylonian Period. In: *The Care of Eldery in the Ancient Near East*. Eds.: STOL, M. – VLEEMING, S. Studies in the history and culture of the Ancient Near East 14. Leiden, Brill, 1998. 59–117.
- 2000a STOL, Marten: *Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting*. Groningen, Styx, 2000. (CM 14.)
- 2000b STOL, Marten: Titel altbabylonische Klostersfrauen. In: *Fs Oelsner*. Münster, Ugarit-Verlag, 2000. (AOAT 252.) 457–466.

STONE

- 1980 STONE, Elizabeth C.: The Social Role of the *nadītu* Women in old-babylonian Nippur. In: *JESHO*, 15. (1980) 1. sz. 50–70.
- 1981 STONE, Elizabeth C.: Text, Architecture and Ethnographic Analogy: Patterns of Residence in Old Babylonian Nippur. In: *Iraq*, évf. n. (1981) 43. sz. 19–33.

STONE-OWEN

- 1991 STONE, Elizabeth C. – OWEN, David I.: *Adoption in Old Babylonian Nippur and the Archive of Mannum-mešu-liššur*. Winona Lake, Eisenbrauns, 1991. (*Mesopotamian Civilizations* 3.)

VAN DE MIEROOP

- 1989 VAN DE MIEROOP, Marc: Women in the Economy of Sumer. In: *Women's Earliest Records from Ancient Egypt and Western Asia*. Ed.: LESKO, B. S. Atlanta, Scholars Press, 53–66.
- 1999 VAN DE MIEROOP, Marc: *Cuneiform Texts and the Writing of History*. London and New York, Routledge, 1999.

VAN DER TOORN

- 1994 VAN DER TOORN, Karel: *From her Cradle to her Grave. The Role of Religion in the Life of Israelite and Babylonian Women*. Sheffield, JSOT Press, 1994.

VAN KOPPEN

- 1999 VAN KOPPEN, Fanz: Abum-waqar Overseer of the Merchants at Sippar. In: *N.A.B.U.* 1999. 77–78.

VAN LERBERGHE

- 1994 VAN LERBERGHE, Karel: The Ladies Amat-Aja and Šāt-Aja, Business Associates under Hammurabi. In: *OLP*, évf. n. (1994) 25. sz. 5–25.

VAN LERBERGHE-VOET

- 1997 VAN LERBERGHE, Karel – VOET, Gabriella: A Poor Man of Sippar. In: *AoF*, évf. n. (1997) 24. sz. 148–157.

VEENHOF

- 1989 VEENHOF, Klaas R.: Three Old Babylonian Marriage Contracts involving naditum and šugitum. In: *Reflats des deux fleuves. Volume de mélanges offerts à André Finet*. Eds.: LEBEAU, M. – TALON, Ph. Leuven, Peeters. (*Akkadica Supplementum* 6.) 181–189.
- 1994 VEENHOF, Klaas R.: Two *šilip rēmim* Adoptions from Sippar. In: *Fs De Meyer*. 1994. 143–157.
- 1997–2000 VEENHOF, Klaas R.: The Relation between Royal Decrees and „Law Codes” of the Old Babylonian Period. In: *JEOL*, 35. (1997–2000) 6. 49–83.

VON SODEN

- 1957/58 VON SODEN, Wolfram: Die Hebamme in Babylonien und Assyrien. In: *AfO* (1957/58)18. sz. 119–121.

WALLACH SCOTT

- 1997 WALLACH SCOTT, Joan: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Szerk.: WALLACH SCOTT, Joan. Budapest, Balassi, 1997. 126–160.

WERNISCH

- 1994 WERNISCH, Renate: Die Frau in der Gesellschaft Mesopotamiens im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. In: *Frauenreichtum. Die Frau als Wirtschaftsfaktor im Altertum*. Reihe Frauenforschung 27. kötet. Ed.: SPECHT, Edit. Bécs, Wiener Frauenverlag, 21–44.

WESTBROOK

- 1988 WESTBROOK, Raymond: *Old-babylonian Marriage Law*. Horn, Berger and Söhne, 1988. (*AfO* 23.)

WILCKE

- 1982 WILCKE, Claus: Zwei spät-altbabylonische Kaufverträge aus Kiš. In: *Zikir šumim: Assyriological studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of his Seventieth Birthday*. Eds.: VAN DRIEL, G. – KRISPIJU, Th. J. H. – STOL, M. – VEENHOF, K. R. Leiden, Brill, 426–483.
- 1984 WILCKE, Claus: CT 45, 119: Ein Fall Bigamie mit naditum und šugitum. In: *ZA* évf. n. (1984) 74. sz. 170–180.
- 1997 WILCKE, Claus: Nanāja-šamhats Rechtsstreit um ihre Freiheit. In: *Ana šadî Labdāni lū allik. Festschrift für Wolfgang Rölling*. Eds.: PONGRATZ-LEISTEN, B. – KÜHNE, H. – XELLA, P. Neukirchen – Vluyn, Neukirchener Verlag, 1997. (*AOAT* 247.) 413–442.

WU–DALLEY

- 1989 WU, Yuhong – DALLEY, Stephanie: The Origins of the Manana Dynasty at Kish and the Assyrian King List. In: *Iraq*, évf. n. (1989) 52. sz. 159–165.

ZEMON DAVIS

- 2001 ZEMON DAVIS, Nathalie: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Ed.: WALLACH SCOTT, Joan. Budapest, Balassi, 2001. 95–125.